

Vattenanknutna kulturmiljöer intill vattendrag i Uppsala län

*Strömaråns vattenavrinningsområde
Strömarån*

LÄNSSTYRELSEN
UPPSALA LÄN

LÄNSSTYRELSENS
MEDDELANDESERIE
2014:19
KULTURMILJÖENHETEN &
NATURMILJÖENHETEN
ISSN 1400-4712

Foto framsida: Kvarn- och sågområde Hillebola

Länsstyrelsen i Uppsala län

Hamnesplanaden 3

751 86 Uppsala

Tfn: 010-22 33 000 (vxl)

E-post: uppsala@lansstyrelsen.se

Internet: www.lansstyrelsen.se/uppsala

Länsstyrelsens Meddelandeserie 2014

ISSN 1400-4712

Du hittar rapporten som pdf-fil på vår webbplats www.lansstyrelsen.se/uppsala

Omslagsbild: bruksområdet vid Hillebola med såg- och kvarnlämningar. Foto: Anna Ulfhielm, 2011.

Innehåll

Sammanfattning	2
Bakgrund och uppdraget	3
Syfte och mål.....	3
Metod och genomförande.....	3
Val av inventeringssträckor.....	4
Kärnområden för kräfteor	5
Resultat.....	6
Arbetsområde - Strömarån	6
Landskapet	6
Bebyggelse och kultur	7
Dämmen i Strömarån	10
Strömaråns kulturmiljöer.....	11
Område 1 - Hillebola.....	12
Område 2 - Åkerby.....	20
Område 3 - Österlövsta kyrka	26
Område 4 - Skärplinge	31
Område 5 - Löten	35
Lissebo och Österänge	38
Referenser.....	39
Litteratur (tryckt och otryckt).....	39
Arkiv och bibliotek.....	40
Administrativa uppgifter	40
 Bilaga 1. Tabell över nyregistrerade och reviderade forn- och kulturlämningar inom arbetsområdet.	41
Bilaga 2 Historiska kartor, Lantmäteriet, Uppland, Österlövsta socken	42

Rapporten har sammanställts av Bitte Franzén, Breja Arkeologi med bidrag av Agnetha Pettersson, Upplandsmuseet och Anna Ulfhielm, Almunga AB

Sammanfattning

Länsstyrelsens kunskap om lämningar utmed vattendrag och sjöar är idag dålig. Ett kunskapsunderlag skulle förbättra möjligheterna att värdera och öka förståelsen för dessa kulturmiljöer vid eventuella åtgärder inom länet. Breja arkeologi och Upplandsmuseet har på uppdrag av Länsstyrelsen i Uppsala län under 2014, utfört en kulturhistorisk inventering gällande vattenanknutna lämningar utmed Strömarån i Tierps kommun (Österlövsta socken). I projektarbetet har Almunga AB ingått. Uppdraget har omfattat att ta fram kulturmiljöer utmed Strömarån i syfte att ringa in värdefulla kulturmiljöer samt att ur ett kulturhistoriskt perspektiv värdera dessa ur olika aspekter.

Uppdragets delar har bestått av kart- och arkivgenomgång, fältinventering, registrering av nypåträffade forn- och kulturlämningar samt rapportarbete. Den metod och värderingsmodell som utarbetades år 2009 i projektet "Vattenanknutna kulturmiljöer i anslutning till sjöar och vattendrag" har legat som grund för arbetet.

Strömarån har sitt upprinningsområde i sjön Strömaren och rinner norrut med utloppet i Lövstabukten i södra Bottenhavet. Ån har under flera århundraden försörjt kvarnar och sågar med vattenkraft. Från 1600-talen och fram till mitten av 1800-talet har utvinning av järn varit betydelsefull i området och två av bruken, Hillebola och Åkerby ligger utmed ån. Sammanlagt har fem områden pekats ut som värdefulla vattenanknutna kulturmiljöer utmed Strömarån. Av dessa utgör tre områden bedömningen *Mycket högt värde för kulturmiljön*, ett *Högt värde för kulturmiljön* och ett *Värde för kulturmiljön*. Resultaten ger ett underlag för vidare planering av bl.a. fiskevårdsåtgärder eller biotopvårdsinsatser i anslutning till ån. Fyra av kulturmiljöområdena ligger inom områden som pekats ut som kärnområden för kräfter.

Strömaråns huvudfåra.

Bakgrund och uppdraget

En stor del av vårt kulturarv och vår kulturhistoria hör samman med sjöar och vattendrag. Vattnets betydelse för människan har varit stor ända sedan stenålder och fram till idag, allt ifrån att man bosatt sig vid stranden, som näringsfång, för att färdas på och senare även som kraftkälla. Som en följd av detta påträffas ofta värdefulla kulturmiljöer vid vattendragen.

Kunskapen om länets vattenanknutna lämningar är idag mycket dålig. Därmed är risken stor att dessa lämningar försvinner. Ett kunskapsunderlag är av vikt för all hantering av fysiskt planering i anslutning till vattenmiljöer. Detta gäller speciellt vid eventuella utrivningar, anläggande av fisktrappor och/eller biotopvårdsinsatser som planeras i länet för att uppnå God ekologisk status enligt EU:s Ramdirektiv för vatten.

Bakgrunden till projektet *Inventering och värdering av vattenanknutna kulturmiljövärden inom Norra Östersjöns vattendistrikt* som påbörjades år 2009 (KulturAqua, 2009:46), var att man ur ett natur-, fiske- och vattenvårdande perspektiv bland annat behövde skapa friare vandringsvägar för fisk. Projektets huvudsyfte var att ta fram ett översiktligt kunskaps- och inventeringsunderlag av vattenanknutna kulturmiljövärden. I projektet utformades en blankett med bl.a. en värderingsmetod för kulturmiljöer. Projektet visade på att det finns ett stort behov av att fortsätta kunskapsuppbyggnaden genom inventering och värdering av dessa. Inom Uppsala län har tidigare ett vattendrag, Tämnrån i Tierps kommun inventerats inom projektet (Rapportmanus, Länsstyrelsen i Västmanland, 2009-2010).

Inom länet pågår flera fiskevårdsåtgärder inom olika vattendrag där man bl.a. ser dammvallar som ett vandringshinder för fisk och flera inventeringar har gjorts i syfte att finna fria vattenvägar. Upplandsstiftelsen och Länsstyrelsen i Uppsala län har utmed Strömarån gjort en biotopkartering med inriktning på vandringshinder och kräftbiotoper (Berglund 2006).

Breja Arkeologi och Upplandsmuseet har fått i uppdrag av Länsstyrelsen i Uppsala län att ta fram kunskapsunderlag gällande vattenanknutna kulturmiljöer i anslutning till Strömarån, Tierps kommun, Uppsala län. Som underkonsult har Almunga AB utfört förarbetet och fältinventeringen under september 2014. Upplandsmuseet har svarat för inventering, beskrivning och dokumentation av byggnader inom arbetsområdet. Rapportarbetet har gjorts i samverkan mellan Breja Arkeologi, Almunga AB och Upplandsmuseet. Projektansvarig på Länsstyrelsen i Uppsala län har varit Ylva Stenqvist Millde.

Syfte och mål

Huvudsyftet har varit att ta fram ett kunskaps- och inventeringsunderlag av vattenanknutna kulturmiljövärden utefter Strömarån i Tierps kommun. I det ingår att karaktärisera, beskriva och bedöma vattendragens kulturhistoriska värden.

Målet är att det ska finnas ett översiktligt kunskapsunderlag över kulturmiljöer utmed Strömarån, samt att öka förståelsen för dessa miljöer och dess värden. Materialet ska vara ett arbetsredskap för handläggare på länsstyrelsen som arbetar med frågor kring vatten och kulturmiljön.

Kunskapsunderlaget ska vara användbart för all fysisk planering i anslutning till vattenmiljöer inte minst vid eventuella utrivningar, anläggandet av fisktrappor och biotopvårdsinsatser som planeras i länet för att nå God ekologisk status enligt EU:s ramdirektiv för vatten.

Metod och genomförande

Projektarbetets olika delar har omfattat förarbete, fältinventering, registrering i Fornsök samt rapportsammanställning. En stor del av både för- och fältarbetet genomfördes under 2011 då Österlövsta socken ingick i den revideringsinventering av forn- och kulturlämningar som genomfördes av Länsstyrelsen i Uppsala län 2011 (Franzén & Ulfhielm, u.å).

Inför arbetet med revideringen gjordes en genomgång och insamling av det arkivmaterial som berörde arbetsområdet på Antikvarisk Topografiska Arkivet i Stockholm (ATA) samt en genomgång av digitala register, bl.a. Riksantikvarieämbetets Fornminnesinformationssystem (FMIS/Fornsök), Lantmäteriets olika kartarkiv samt Riksarkivet. Relevant litteratur och rapporter samt Internet har kompletterat projektets förarbete under 2014.

Den största vikten har lagts på att studera, tolka och rektifiera äldre historiska by- och gårdskartor, från 1630-talet och framåt, då en stor del av informationen går att finna i både kartor och dess textdelar. Häradsekonomiska kartorna från mitten av 1850-talet, 1950-talets Ekonomiska kartor samt Fastighetskartan och flygfoton (ortofoton) har ingått som informationskällor och underlag för tolkning och registrering i fält. Dessa har sammanställts i kartprogrammet ArcMap för att även kunna överföras och användas i en handdator i fält.

De nypåträffade forn- och kulturlämningarna har mätts in med GPS (handdator) och registrerats i Riksantikvarieämbetets digitala register Fornsök. De sedan tidigare registrerade lämningarna i Fornsök har uppdaterats. I vissa fall har text och/eller lägen justerats eller ändrats. I Bilaga 1 är samtliga nyregistrerade och redigera forn- och kulturlämningar redovisade i en tabell med lämningstyp och antikvarisk status.

Den blankett som togs fram år 2009 som värderingsmodell och bedömningsgrund för kulturmiljöområdena har använts i projektet, något omarbetad. Områdena har bedömts i en fyragradig skala;

- **ringa värde för kulturmiljön**
- **värde för kulturmiljön**
- **högt värde för kulturmiljön**
- **mycket högt värde för kulturmiljön**

Bedömningen grundar sig på;

- **Bruksvärde med valalternativ kring huruvida anläggningen/miljön fortfarande nyttjas och om det är för ursprungligt ändamål**
- **Kunskapsvärde med ja eller nej kring möjligheter att kommunicera den kulturhistoriska berättelsen**
- **Upplevelsevärde med valalternativ Ringa eller Stora upplevelsevärden**

De kulturmiljöer som under arbetets gång har utkristalliserats har fått områdesbeskrivningar utifrån ovanstående kriterier. Blanketterna (digitala) kommer att finnas hos Länsstyrelsen.

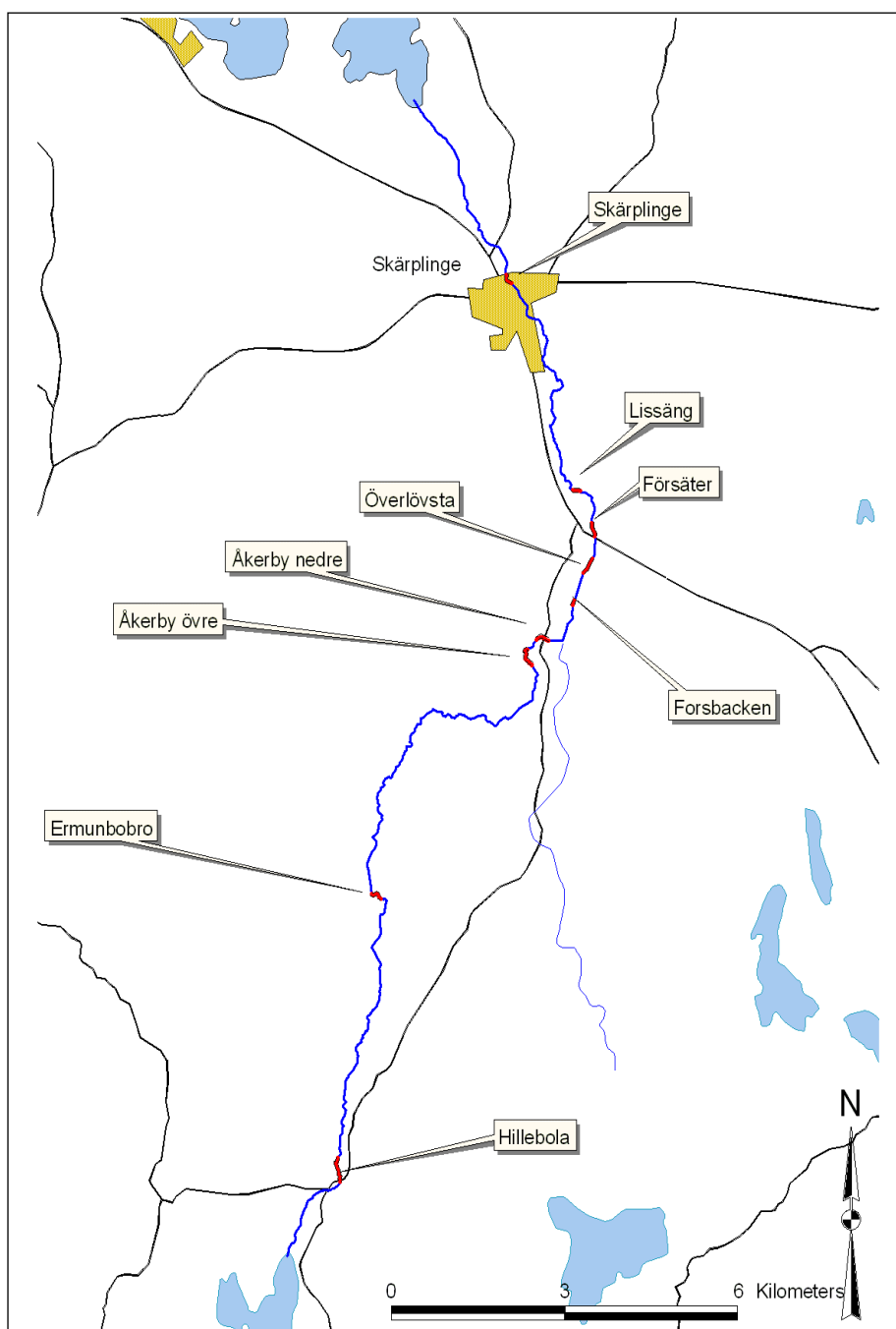
Val av inventeringssträckor

Det avtalade arbetsområdet omfattade en sträcka på minst 25 meter på var sida om åfåran. I flera fall har avståndet varit avsevärt större för att få en samlad bild av en kulturmiljö. Det har tidigare visat sig att arbetsinsatsen från heltäckande inventeringar inte stått i proportion till utfallet, då det är sällan som mer omfattande kulturlämningar påträffats som i sin tur genererat kulturmiljöer (Pettersson, 2010). Urvalet av inventeringssträckor har grundat sig på resultatet från förarbetet samt de dokumenterade vandringshinder som framkom i samband med en inventering och kartering av Strömarån med inriktning på vandringshinder och kräftbiotoper (Berglund, 2006). Dessa parametrar tillsammans med de topografiska förutsättningarna i ån, t ex vid nivåskillnader, krökar, öar och vid äldre bebyggelselägen, har fått styra valet av fältinventeringssträckor.

2014 var en mycket torr sommar och vid inventeringen som genomfördes under september månad kunde man på en del ställen gå torrskodd över ån. Det underlättade arbetet och förutsättningarna för att upptäcka lämningar bättre än vid normalväder.

Kärnområden för kräftor

Strömarån är det enda vattendraget i Uppsala län som hyser ett relativt starkt bestånd av flodkräftor. Kräftpesten, men även omfattande grävningar och rensningar i åar, har gjort att flodkräftan har försvunnit från många lokaler där de tidigare har varit vanliga. Länsstyrelsen i Uppsala har tillsammans med Tierps kommun och Upplandsstiftelsen startat ett projekt för att bevara Strömaråns flodkräftor. En fältbesiktning genomfördes i maj år 2005 av Joel Berglund. Rapporten visar att nio områden kan karaktäriseras som kärnområden för kräftor. Gemensamt för dem är att det är svagt strömmande till forsande vatten med sten- eller grusbotten (Berglund, 2006).

Karta över Strömarån. De röda avsnitten av ån markerar kärnområden för kräftor. Dessa områden är, eller kan bli, särskilt viktiga för kräftor. Utdrag ur rapport Berglund, 2006 .

Resultat

Arbetsområde - Strömarån

Strömarån ligger i Österlövsta socken i Tierps kommun och dess avrinningsområde är kustmynnande i södra Bottenhavet. Ån rinner från syd till norr och är ca 2,5 mil lång och sträcker sig från sjön Strömaren i söder till Lövstabukten i norr. Sjön ligger på en höjd av 29 meter över havet och åns fallhöjd är koncentrerad till korta partier vid Hillebola, Åkerby, Forsäter, Lönnäs och Skärplinge. Utefter Strömarån finns fem dämmen, vid Hillebola, Åkerby, Skärplinge, Lundberga och vid utloppet från sjön Strömaren.

Landskapet

Sjön Strömaren utgör Strömaråns huvudflöde och Elingeån är det största biflödet till ån. I övrigt sker tillrinningen genom flera mindre diken i huvudsak inom de övre delarna. Från sjön slingrar sig ån genom jordbruksmark även om de övre delarna bitvis kantas av skog. Ju närmare mynningen man kommer desto mer dominerar jordbruksmarken. Stora delar av sträckan är rätad och muddrad vid olika tillfällen. Bredden på ån varierar mellan 3,3 – 6,5 meter och djupet mellan 0,4 – 1,2 meter. Lera dominerar bottensubstratet och endast korta sträckor, vid fallen, är det sten och grus. Parallellt med ån, från Ermundbo till Åkerby, ligger en grävd ränna som nyttjats som timmerränna (Berglund 2006).

Sjön Strömarens norra del och Strömarån nedströms. Foto: Avena, 1989 (UM, FLU0859)

Bebyggelse och kultur

Bebyggelsen ligger i huvudsak i anslutning till centralbygden intill Strömarån vilket utgör riksintresse för kulturmiljövården. Flera av byarna har skriftliga medeltida belägg och utmed Strömaråns dalgång har flera byar stora bygravfält. Ekonomiskt har bygden under historisk tid dominerats av järnhanteringen. Både Hillebola och Åkerby bruk ligger utmed ån, vilka senare kom att tillhöra det omfattande Lövsta bruk med underlydande jord- och skogsbruk. Det största samhället är Skärplinge som har utgjort ett socialt och ett kommersiellt centrum under lång tid. Redan under medeltid fanns Köpstaden, en marknadsplats. Försäter med kyrka, prästgård och tingshus utgör det religiösa och judiciella centrat utefter ån. Inom alla områden, förutom det lägst belägna, har det funnits kvarnar, ägda av både bönder och frälset.

Strömarån har utgjort en vattenled av betydligt större betydelse och framkomlighet än idag. Hillebola och Åkerby bruks ägare Henrik Lemmens skrev till Bergskollegium 1652 ”*Jag har varit och besett Strömarån från Hillebola bruk till åns utflöde i Saltsjön och jag ser möjligheten att anlägga slussar i den så att man med pråm och båt kan forsla järnet ned till Saltsjön*” (cit. ur Glimtar från våra bygder). Valparbo med omnejd). Lemmens nämner Ermundbo som tänkt plats för en sluss. Arbete lades ned på att omvandla delar av ån till kanal, med pråmtrafik mellan Hillebola och Åkerby bruk. Strömarån hade på 1600-talet en någon annan dragning än vad den fick senare, mellan Ermundbo och Orsbo, då den bl.a. rann förbi byn Sävastbo.

Vid Lötén innanför Lövstabukten fanns Lövsta bruks utskeppningshamn och lastageplats för järn från slutet av 1500-talet till in på 1700-talet, då Ängskär övertog Löténs roll.

Under 1800-talet fick bygdens skogstillgångar ett ökat värde. Från 1890 användes Strömarån som flottled för virkestransporter. En flottningsränna fanns också parallellt med ån, mellan Orsbo och Åkerbydammen och dagens ålopp rinner delvis idag i flottningsrännan, medan den naturliga meandrande åfåran är torrlagd. Virket flottades till bl.a. Elinge såg och till timmermagasinet vid Askholm vid Lövstabukten.

1909 ansökte Carl de Geer hos landshövdingen om inrättandet av en allmän flottled i Strömarån. Ansökan avsåg den del av Strömarån som sträckte sig från landsvägsbron vid Österlövsta kyrka till Lövstabukten. Senare ansöktes om att även Strömaråns övre lopp skulle upplåtas till allmän flottled. Det ansågs inte att flottleden skulle komma i konflikt med andra nyttjanden av ån. Fisket var begränsat, och den enda vattendrivna anläggningen vid ån vid denna tid var kvarnen i Skärplinge. Från myndigheternas håll bestreds att det fanns tillräcklig anledning för att Strömarån skulle bli allmän flottled, då den enda markägaren i trakten som hade virke i större mängd till avsalu var Lövsta bruk. Strömarån var ett så obetydligt vattendrag att flottningen endast kunde äga rum några få dagar under vårflödet. Vidare ansågs att vattendraget var så smalt att det befarades att flottningsmanskaper skulle skada dess stränder. Det ansågs även att flottningen nedströms dammen i Skärplinge skulle inverka på och hindra fisket och möjligheten att gå upp med båt i ån.

1910 beslutade landshövdingen att en allmän flottled skulle inrättas. Med flottleden ökade timmeravverkningarna liksom avverkningen av massaved, och konjunkturuppgången under första världskriget medförde en ökad flottning av timmer. Timmerflottningen var arbetskraftskrävande, och år med låga vårflöden hindrade flottningen. Virkestransporterna flyttades över till landsvägstransporter. 1947 upphörde flottningen i Strömarån. Den allmänna flottleden upphörde formellt 1957.

Österlövstas centralbygd utgör ett **riksintresse för kulturmiljövården** (K 10 Österlövsta). Centralbygden karaktäriseras av ett sammanhängande öppet jordbrukslandskap, från Elinge söder om Åkerby till Lövstabukten. Motiveringen för riksintresset utgörs av odlingslandskapet i en dalgång som tydligt redovisar en kontinuerlig bosättning alltsedan yngre järnålder.

Utdrag ur Fornsök med Riksintresseområde K10.

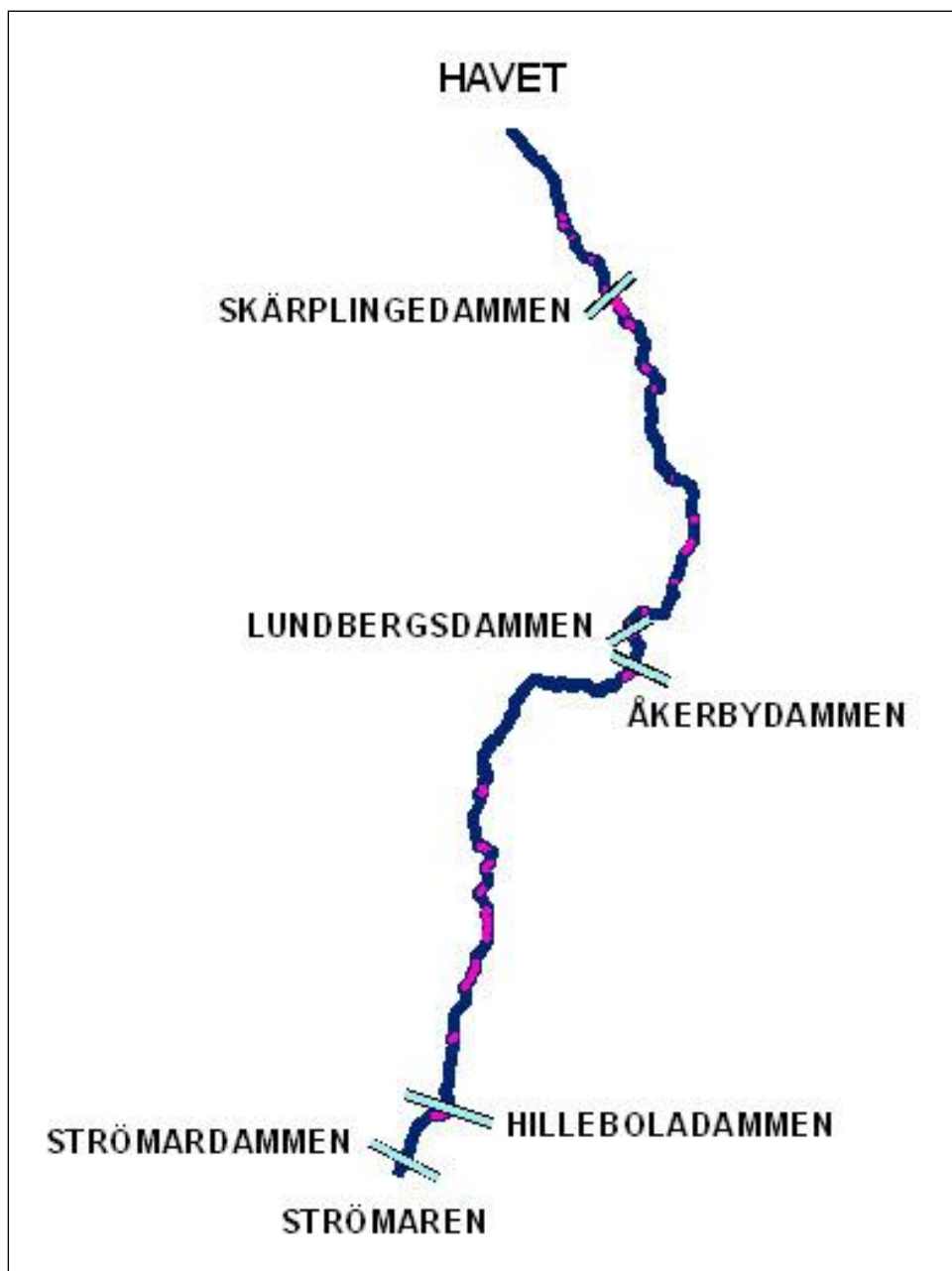
Riksintresset karaktäriseras av påkostade bebyggelsemiljöer från 1700- och 1800-talen. Dessa tillkom delvis i samband med återuppbyggnaden efter den ryska truppinvasjonen 1719 i det stora nordiska krigets slutskede, då ryssarna angrep den svenska ostkusten och brände byar och bruk, bl.a. Åkerby bruk vid Strömarån. Freden 1720 innebar ett ekonomiskt uppsving. Områdets påkostade bebyggelse utgör också ett resultat av 1800-talets uppsving för skogsindustrin. Strömarån kom då att brukas som flottningsled för timmer. Strömarån har haft betydelse som kraftkälla för vattendrivna hammare, sågverk och kvarnar. Vattenkvarnar fanns i Skärplinge, Österlövsta, Åkerby och Hillebola. Sågkvarnar, vattendrivna sågar, fanns i Skärplinge, Åkerby och Hillebola.

Dämmen i Strömarån

Mellan sjön Strömaren och havet finns fem dämmen utefter ån. Tre av dessa ingår i kulturmiljöområden; Hilleboladammen, Åkerbydammen, och Skärplingedammen och de två övriga, Strömardammen och Lundbergsdammen saknar värde för kulturmiljön.

Strömardämmet längst i söder är en konstruktion av trä. Den är reparerad enligt Länsstyrelsens rekommendationer år 2014.

Lundbergsdammen, ligger söder om Åkerby bruk. Dammkrönet utgörs av en stenvall och är nio meter lång och cirka en meter bred (Berglund, 2006). Vid årets fältbesök verkade dammen delvis ha gett vika, troligen vid en kraftig vårflood. I ån är en mängd sten av varierande storlek.

Karta med dammen utefter Strömarån och inventerade sträckor.
Karta: Anna Ulfhielm, 2014.

Strömaråns kulturmiljöer

Arbetet har resulterat i att fem områden utefter Strömarån har värde för kulturmiljön, Hillebola, Åkerby, Österlövsta kyrka/Försäter, Skärplinge och Löten. På ytterligare två platser, Lissebo och Österänge, finns uppgifter om kvarnar utan några synliga lämningar. Platserna har registrerats i Fornsök, men utgör inga egna kulturmiljöområden.

Område 1 – Hillebola -
Ett mycket högt värde för kulturmiljön

Område 2 – Åkerby -
Ett mycket högt värde för kulturmiljön

**Område 3 – Österlövsta-
kyrka/Försäter**
Ett mycket högt värde för kulturmiljön

Område 4 – Skärplinge -
Ett högt värde för kulturmiljön

Område 5 – Löten -
Ett värde för kulturmiljön

Teckenförklaring i områdeskartorna

(Kartorna är inte skalenliga).

Svart skraffering – kulturmiljöområde

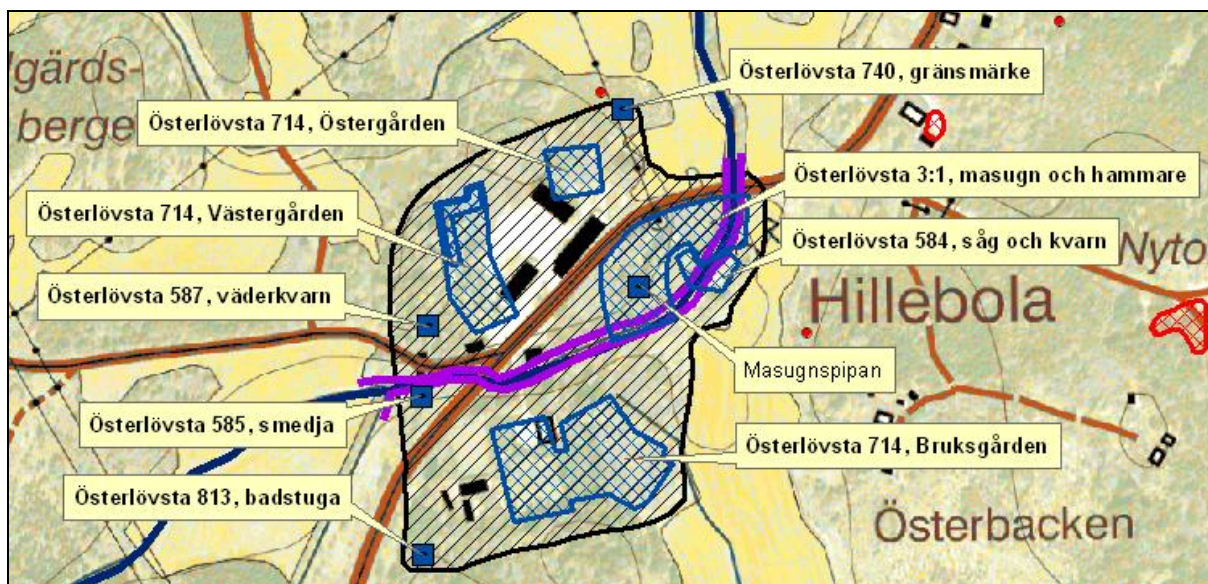
Mörkblå skraffering, linje, punkt, yta – nyregistrerade/redigerade fornlämningar i Fornsök

Röd skraffering, linje, punkt, yta – tidigare registrerat i Fornsök

Lila linje – inventeringssträcka

Område 1 - Hillebola

Hillebola har ett Mycket högt värde för kulturmiljön med en bruksmiljö efter ett bruk från 1600-talet med masugnsruin, äldre ekonomibyggnader samt såg- och kvarnverksamhet. Delar av området har skydd enligt KML.

Id i Forssök	Lämningsstyp	Antikvarisk bedömning
Österlövsta 3:1	Hillebola bruk	Fornlämning
Österlövsta 584	Såg och kvarn	Fornlämning
Österlövsta 585	Klensmedja	Fornlämning
Österlövsta 587	Våderkvarn	Kulturlämning
Österlövsta 714	Bytomt, Bruks-, Väster- och Östergården	Kulturlämning
Österlövsta 740	Gränsmärke	Kulturlämning
Österlövsta 813	Badstuga	Uppgift

Hotbild

Dämnet vid Hilleboladammen utgör ett av de vandringshinder som finns för fisk utmed Strömarån (Berglund, 2006). En kombination av rivning av dammen och ett omlöp alternativt en fisktrappa vid dammen förslås som fiskevårdsåtgärder. Området är kulturhistoriskt intressant med lämningar efter järnhantering bl. a. med en masugnsruin, kvarn- och såglämningar från 1600- och 1700-talen. Få av nordupplands bruk har lämningar efter masugnar, vilket ger Hillebola bruk ett vetenskapligt mervärde. Både lämningar och kulturlager kan finnas dolda i ån och utmed åkanten som idag inte är synliga. En rivning av dammen i Hillebola skulle ytterligare urholka den tidigare bruksmiljöns kulturhistoriska värden.

Områdesbeskrivning

Hillebola bruk ligger ca en kilometer nedströms från sjön Strömaren och ån rinner i en närmast nordlig riktning ner mot Hillebola för att vid bruksområdet göra en båge åt öster. Detta medför att landsvägen, som till stora delar följer åns östra sida, både norr- och söderut, korsar ån vid två tillfällen inom bruksområdet.

Inom Hillebola kulturmiljöområde finns ett fåtal byggnader bevarade från brukstiden samt lämningar efter järn, såg- och kvarnverksamheten. Järnbruket som har varit Nordupplands minsta vallongbruk

anlades på 1640-talet med en masugn och stångjärnshammare. Stångjärnssmidet upphörde år 1735 och masugnen år 1882. Under 1800-talet fick jordbruket som hörde till bruket en ökad ekonomisk betydelse, med mejerinäring och kvarnverksamhet. Sågverket och ribbkolningen drevs fram till 1900-talets början. Avverkat timmer fick därefter fraktas till sågverken i Åkerby respektive Strömsberg. Idag finns ingen verksamhet kvar.

Marken har historiskt sett tillhört **byn Hillebola**. Äldsta dokument med namnet "*de hildbardhi anundus*" är från år 1312 och första gången byn och Hillebola bruk finns karterade är på Österlövstas sockenkarta från år 1687. Bruksgården låg söder om ån och Hillebola by låg norr om ån (Österlövsta 714). En mer detaljerad karta som visar gårdarnas boningshus och ekonomibyggnader finns på en ägomättningskarta från år 1742. Förutom Bruksgården, finns två gårdar markerade norr om ån, Väster- och Östergården. På platsen för den gamla bruksgårdens tomt finns idag enbart en senare tillkommen förvaltarbostad. Gården drivs idag som en jordbruksfastighet. Väster- och Östergården är idag öde. Ett par husgrunder efter Västergårdens kan urskiljas medans rester Östergårdens grunder inte längre går att återfinna.

Husgrunder efter Västergården. Foto: Anna Ulfhielm, 2011.

Av produktionsbyggnaderna finns ett magasin, ett bränneri/mejeri och ett kolhus bevarat. Magasinet väster om bruksgården är uppfört i rödfärgat timmer, med svarttjärade luckor och gavlar. Intill landsvägen och på åns norra sida är ett putsat hus med vällingklocka på gaveln som inrymt ett brännvinsbränneri och senare ett mejeri, varav det senare var i drift fram till 1920-talet. Det långa kolhuset, utmed vägens västra sida har senare fått tjänstgöra som ladugård.

Det f.d. bränneriet, senare mejeriet i Hillebola, intill landsvägen och på Strömaråns norra sida.
Foto: Agnetha Pettersson, 2014

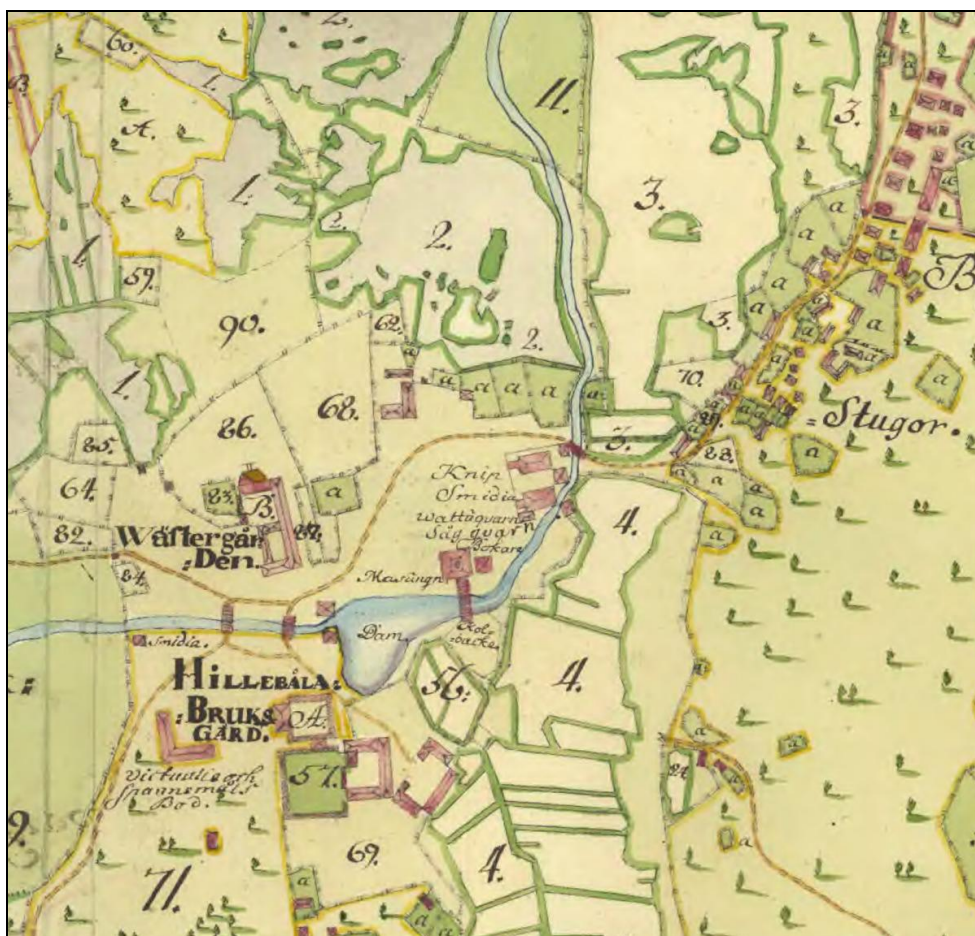
Ladugården som tidigare utgjorde brukets kolhus. Foto: Anna Ulfhielm, 2014.

Hillebola bruk anlades åren 1638 – 40 av Henrik Lemmens, en borgare från Stockholm, som ägde Hillebola by (Tham, 1850). Han anlade en spikhammare och en masugn som försörjde Strömsberg och Ullfors bruk med järn. År 1734 såldes bruket till Charles de Geer som året efter flyttade hammaren till Karlholms bruk. Driften koncentrerades därefter till masugnen, klensmedjan och gjuteriet. I smedjan tillverkades spik och i gjuteriet göts järnspisar. Fram till år 1861 hörde masugnen samman med Lövsta bruk. Masugnen blev nedlagd år 1884 efter att den en tid stått oanvänd.

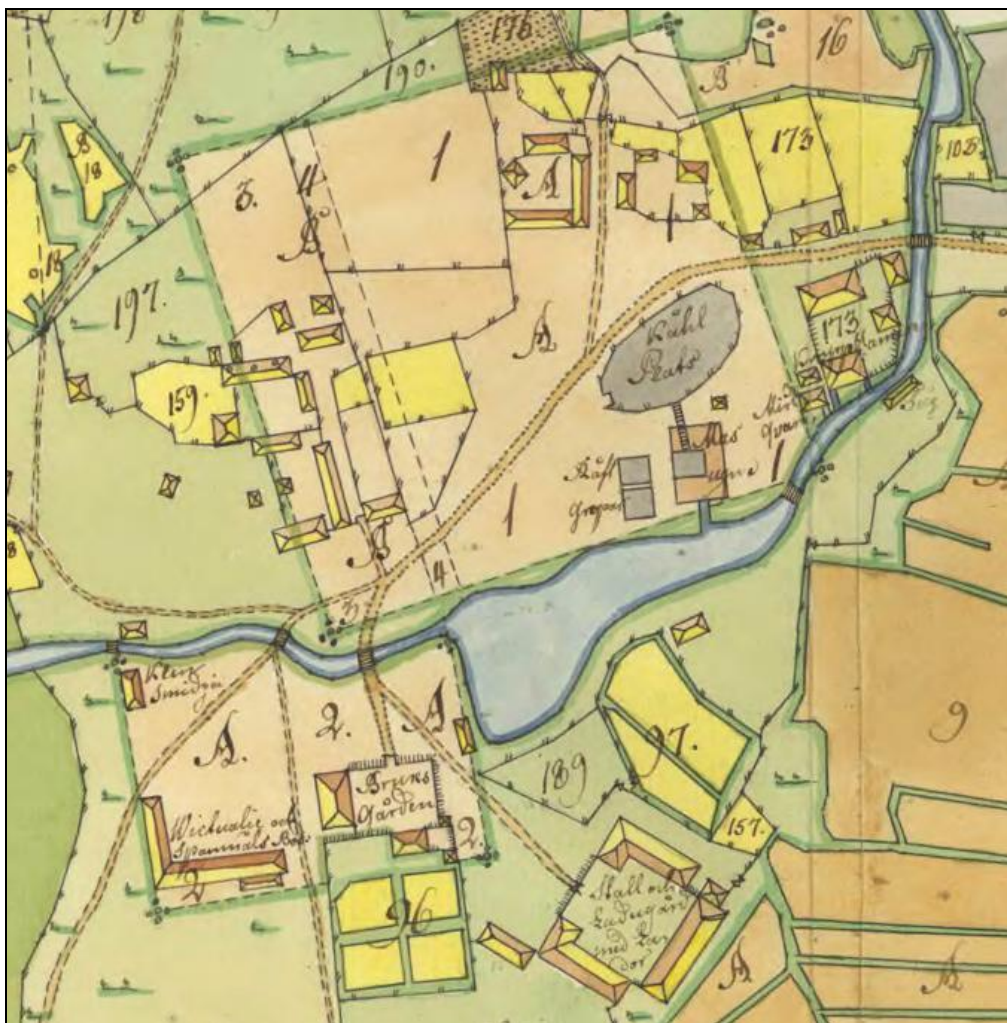
HB Hillebolas bruksstämpel

Utefter landsvägen nordost om kulturmiljöområdet ligger brukets f.d. smedsbostäder från år 1774. Idag finns utmed bruksgatan sex hus men det har som mest funnits åtta hus, placerades enligt en äldre tradition med gavlarna mot gatan.

På en arealavmätning från år 1703 finns bruket markerat tillsammans med en hålldamm, väster om dagens landsväg. Ägomätningsskarta från åren 1742/1748 ger en mer detaljerad bild av bruket med masugnen, spikhammaren, bokaren och vattenkvarnen utritade. Hålldammen från den äldre karta var då fortfarande i bruk, förutom den som sedan tidigare låg intill masugnen. På Storskifteskarta över Hillebola från år 1767 låg nordväst om Bruksgården byns badstuga (Österlövsta 813) och på samma karta finns fyra ”femstenarör” markerade som utgjort bytomtens gräns. Av dessa finns idag en gränssten kvar (Österlövsta 740). På en yngre karta från 1877 visar att flera byggnader försvunnit som fanns med på de äldre kartorna, vilket tyder på att bruket då hade förlorat i betydelse.

Hillebola bruk med bruksgård med viktualie- och spannmålsmagasin, klensmedja söder om ån, damm och masugn, kolbacke, sågkvarn, vattenkvarn och smedja nedströms dammen samt bruksarbetarbostäder. Detalj, Utdrag ur 1742 års karta, renoverad 1748. ©Lantmäteriet.

Hillebola bruksområde år1767.
Detalj ur Storskifteskarta över
Hillebola bruk och by,
upprättad 1767.
©Lantmäteriet.

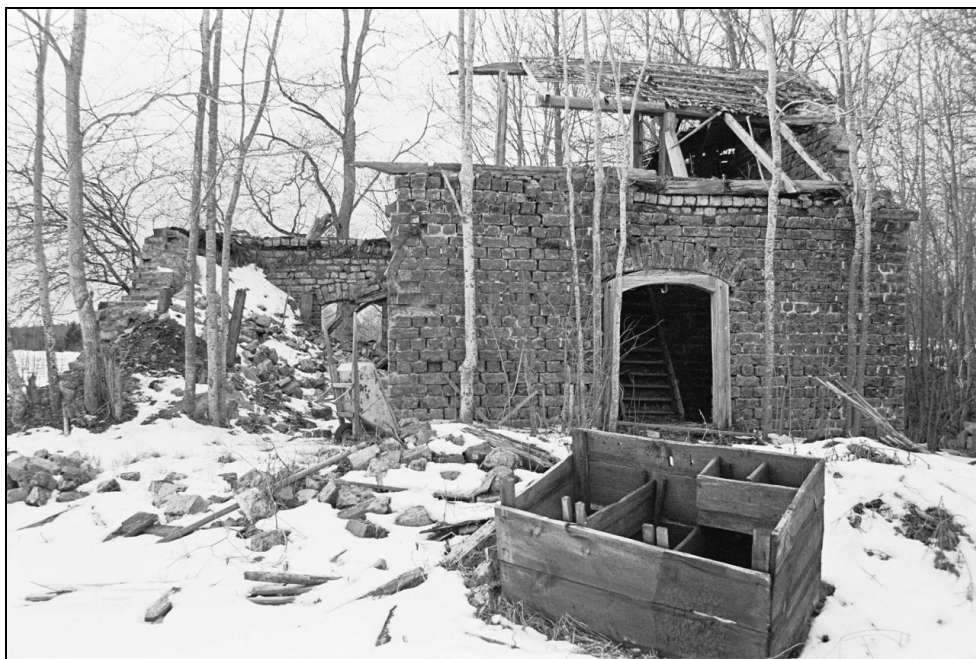
Rester efter **masugnen** finns kvar på åns västra sida, dels masugnspipan och dels tre väggar av slaggsten och huggen sten. Masugnen registrerades i samband med revideringsinventering 2011.

Del av masugnspipan.
Foto: Anna Ulfhielm, 2011.

Ett stort slagghvarp från masugnen, som närmast ser ut som en mindre kulle, ligger i direkt anslutning till landsvägen. Av hammaren syns endast några små slaggstycken i markytan (Österlövsta 3:1).

På åns sydvästra sida är en slaggstensruin efter **klensmedjan** från 1800-talet. Väggar av den norra gaveln och delar av långsidorna finns kvar (Österlövsta 585). Klensmedjan hade en föregångare på samma plats enligt storskifteskartan över Hillebola från år 1767. Från smedjan och norrut mot bron är åns kanter kallmurade av huggna stenblock.

Ruinen efter klensmedjan, uppförd i slaggsten 1805. Foto: Agnetha Pettersson, 2000 (SM5753_17)

Ruin efter klensmedjan idag med magasinet i bakgrunden. Foto: Anna Ulphielm, 2014.

Dämmet vid Hilleboladammen är ca 40 meter långt och har en fallhöjd på 1,1 meter, vilket inte dämmer upp någon större vattenmängd (Berglund 2006). Ruinerna efter **kvarnen och sågen** ligger på var sin sida av ån (Österlövsta 584). Dambyggnaden är indelat i tre fack för vattnet där det västra är ett stenvalv tillhörande kvarnen, de två andra är av betong, där det mellersta är för timret och den östra för sågen. En ränna i trä för flottning har funnits men är riven. Sågen finns markerad på en storskifteskarta från år 1767. Sågverksamheten pågick en bit in på 1900-talet. Nedströms mot bron är ett mindre dämme som nyligen restaurerats enligt anvisningar från Länsstyrelsen. I Uppsala län.

Kvarn- och sågruinerna på båda sidor om Strömarån.
Foto: Anna Ulfhielm, 2011

Strömaråns stenskodda fåra samt dämme uppströms den norra landsvägsbron i Hillebola, med lämningarna efter bruksplatsen i bakgrunden.
Foto: Agnetha Pettersson, 2014

Strömaråns åfåra är inom vissa delar mer eller mindre stenskodd, i regel av huggna mindre block. Mellan bränneriet och Hillebola bruksgård finns en välbevarad sträcka av stenskoningen.

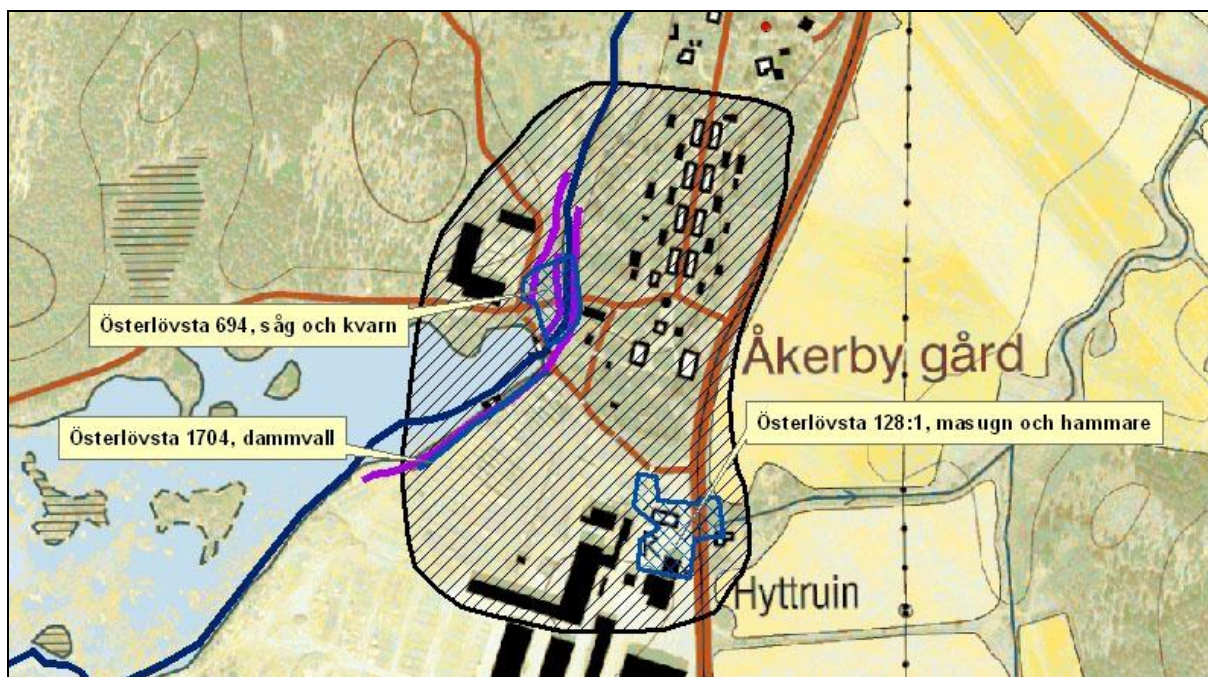
Strömaråns stenskodda åfåra mellan bränneriet och den tidigare Hillebola bruksgård.
Foto: Agnetha Pettersson, 2014

Områdets kulturhistoriska värde

Det sammanlagda kulturmiljövärdet får anses vara mycket stort med produktionsbyggnader från bruksepoken och de vattenanknutna lämningarna utmed ån. Masugnspipan efter masugnen visar platsens betydelse för järnhanteringen medan ruinerna efter kvarn och såg utgör yngre verksamheter som dragit nytta av vattnets kraft. Hillebola har som bruksmiljö förlorat många av de byggnader och anläggningar som karaktäriserade bruket och brukets struktur är därmed inte helt lätt att förstå. Ändå utgör den samlade miljön ett högt upplevelsevärde. Ingen verksamhet finns kvar idag.

Område 2 - Åkerby

Åkerby har ett Mycket högt värde för kulturmiljön med en välbevarad bebyggelse utmed bruksgatan, en centralt stående klockstapel, enstaka byggnader från 1700-talet samt lämningar efter kvarn- och sågverksamhet. Delar av området utgör fornlämning och är skyddad enligt KML. Området ligger inom Riksintresse för kulturmiljövården Österlövsta (K 10). Klockstapelns utgör Byggnadsminne enligt KML.

i Forsök	Lämningstyp	Antikvarisk bedömning
Österlövsta 128:1	Åkerby bruk	Uppgift om
Österlövsta 694	Såg och kvarn	Fornlämning
Österlövsta 1704	Dammvall	Kulturlämning

Hotbild

Inom området finns dämet för f.d. såg och kvarn vid Åkerbydammen som idag inte längre har någon funktion. Förslag finns på att den ska rivas ut då sträckan nedströms utgör en svår passage för fisk (Berglund, 2006). Inom kulturmiljöområdet finns en bruksmiljö och rester efter en kvarn- och sågverksamhet. Det som kan komma att beröras av en utrivning av dammen är lämningarna efter kvarnen och sågen med tillhörande stensatta rännor. Brukslämningarna finns utmed den östra åfåran och berörs sannolikt inte av en rivning av dammen, inte heller dagen bebyggelse bör påverkas.

Områdesbeskrivning

Idag rinner Strömarån, före det att den når dammen i Åkerby, genom ett större myrområde, Borgmyren. Från dammen har ån tidigare haft två åfåror, en i norr och en i öster. Kulturmiljöområdet utgörs av ett bruksområde, med ett järnbruk som anlades under 1600-talet, med bruksgård och bruksgata, samt lämningar efter såg och kvarn med tillhörande vattenrännor. Bruksgården och bruksgatan ligger på en åssträckning utefter den norra åns östra sida och såg och kvarn på dess västra sida. Hammarsmedja och masugn låg utmed den östra åfåran, där senare Elinge kom att ligga. Utmed kulturmiljöområdets östra del går idag vägen från Hillebola mot Försäter.

**Bruksgatan med klockstapeln och i bakgrunden de karolinska flyglarna (från norr).
Foto: Anna Ulfhielm, 2011**

Bebyggelsen på platsen utgörs av bruksgårdens två flyglar, varav den ena är uppförd sannolikt under 1700-talet och den andra under 1900-talet. Huvudbyggnaden och en av flyglarna har förstörts i en brand. Ingången till gården flankeras av två små karolinska entréflyglar med säteritak. Bruksgatan ligger norr om herrgårdsanläggningen med åtta låga rödfärgade timmerhus med tillhörande uthus från 1700-talet, fyra på vardera sidan. Mellan herrgården och bruksgatan är en öppen plats i vars mitt en klockstapel från år 1739 reser sig. Med sin utformning är den representativ för de klockstaplar som uppfördes vid de uppländska bruken under 1700-talet. Klockstapeln övergick i Österlövsta hembygdsförenings ägo år 1939 och år 1983 förklarades den som byggnadsminne enligt KML. På en ägodelningskarta från år 1736 är hela området väl detaljerat över herrgården med två flyglar och ladugård, åtta bruksstugor med lika många ekonomibyggnader, en masugn, en järnhammare, en bokare, ett kolhus, två smedjor, en mjölkvarn och en såg.

Marken har tillhört och brukats av **byn Åkerby** (Österlövsta 697) belägen norr om kulturmiljöområdet. Äldsta skriftliga dokument för Åkerby är från år 1312, ”*achirby/akirby*”. Den äldsta kartan över Åkerby by och Åkerby bruk är en sockenkarta från år 1687. Byn bestod då av nio skattehemmen.

1638 fick Henrik Lemmens privilegium att anlägga **Åkerby bruk** med en masugn och en hammarsmedja. Charles de Geer köper bruket år 1699 och därefter drevs det tillsammans med Lövsta bruk. Bruket brändes av ryssarna år 1719 men byggdes strax åter upp. På 1760-talet ersattes stångjärnssmidet av tillverkning av brännstål, och tre brännstålsugnar av bergsmästaren och metallurgen Sven Rinmans konstruktion uppfördes. Åkerby var ett av de första bruken som anlade en brännstålsugn vilket gav mycket god kvalitet. Dess marknad var huvudsakligen Uppland och av stålet tillverkades bland annat gevärspipor i Norrtälje fabriks. Släkten de Geer ägde bruket fram till 1883 då järnframställningen lades ned. Varken masugnen eller hammarsmedjan var i bruk under 1800-talet medan jordbruket, kvarnen och sågen drevs vidare.

Bruksdammen och Strömaråns två åfåror, den norra och den östra, detalj ur Ägomätningskarta över Åkerby bruks och bys åker- och ängsmark, författad åren 1736, 1737, 1743 och 1744, renoverad 1748. ©Lantmäteriet.

Av ägodelningskartan från 1736 framgår hur Strömarån delar sig i två lopp på ömse sidor om Åkerby bruk. På laga skifteskartan från 1835, anges en annan utsträckning på bruksdammen och Strömaråns sträckning. **Masugn, hammare, smedja, kolhus och bokare** låg vid åfåran öster om dammen. På brukets plats är idag en träindustri vilket gör att inga delar av brukets produktionsbyggnader finns kvar (Österlövsta 128:1). Det enda spår som finns är i åkermarken intill och öster om vägen, där jorden är mörk och ett flertal slaggstycken syns i ytan. Ruinen efter en stålugn var fortfarande synlig år 1952.

På samma karta från år 1736 finns både en **såg** och **kvarn** markerad (Österlövsta 694) utmed det norra åloppet. På platsen finns två rännor varav den västra rännan är torrlagd medan vattnet rinner i den östra rännan som har kallmurade sidor, från dammen och norrut till bron, där resterna efter ett äldre brofäst är synligt. Sågen har legat på en mindre ö vid den västra rännan. Rester efter sågen finns i form av kallmurade grundrester. Sågen lades ned på 1920-talet. Mjölkvärnen har legat väster om sågen. På platsen för kvarnen syntes inga rester. Kvarnen var i drift fram till 1920-talet, då kvarnverksamheten koncentrerades till kvarnen i Skärplinge.

Utmed dammens östra sida, mot sågen, är en 100 meter lång **dammvall** (Österlövsta 1704) som även använts som väg. Vid åns utlopp väster om ena flygeln till Åkerby herrgård är dämet för den västra åfåran. Den är 45 meter lång och år 2005 bestod regleringen av dammen av en plywoodskiva. Dammen har ingen funktion sedan verksamheten med bevattning av timmer vid Elinge såg har upphört. Dammens vattennivå regleras med hjälp av träsättar (Berglund, 2006). Vid årets besök (2014) fanns inget kvar som dämde och vattennivån kom inte upp över tröskeln. Strömarån rinner nedströms genom en stensatt kanal för att sedan rinna genom en vägtrumma.

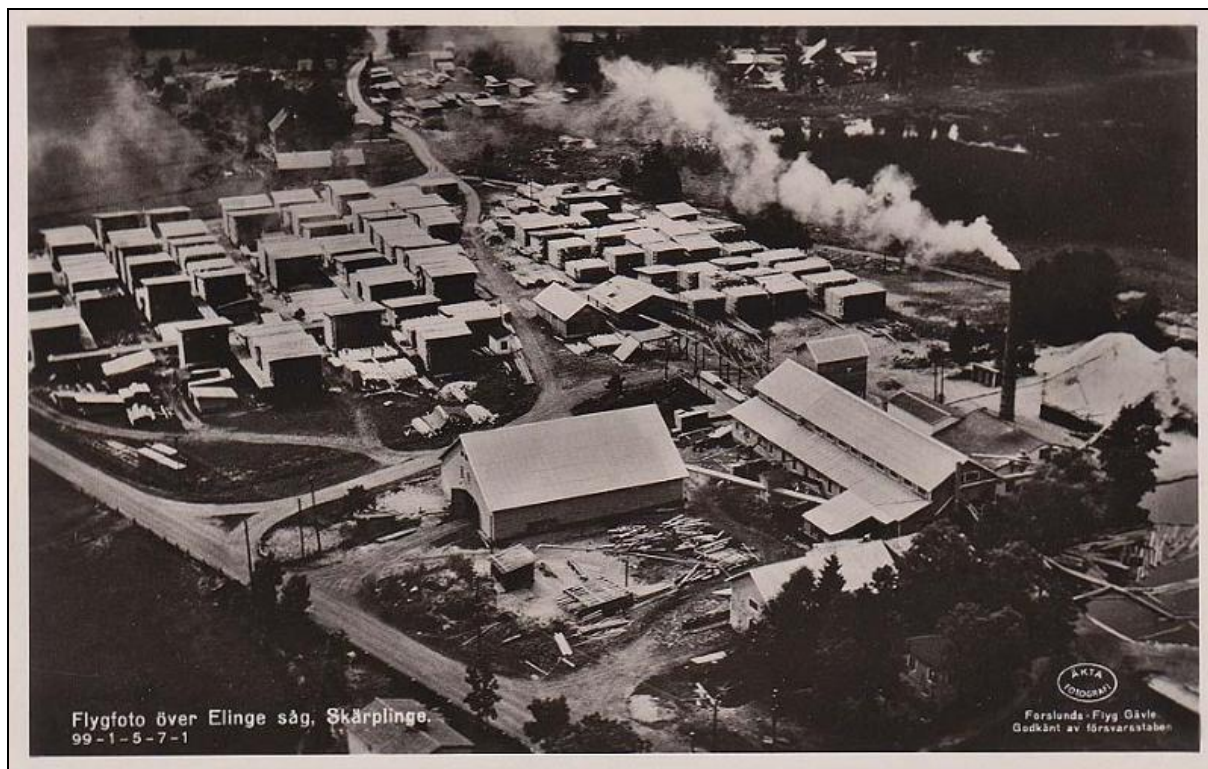
Dammluckor nedströms bruksdammen, mellan dammen och Strömaråns norra åfåra. På västra sidan om ån låg mjölkvarn och på den östra sidan sågen, enligt kartan från 1748. Foto: Agnetha Pettersson, 2014.

Nedströms dämmet med kallmurad åfåra. Foto: Anna Ulfhielm, 2011.

Bruksdammen och Strömarån med dess två fåror vid Åkerby, 1835. Utdrag ur Laga skifteskarta över ägorna till Åkerby by, upprättad åren 1824, 25 och 26, avslutat år 1835. ©Lantmäteriet

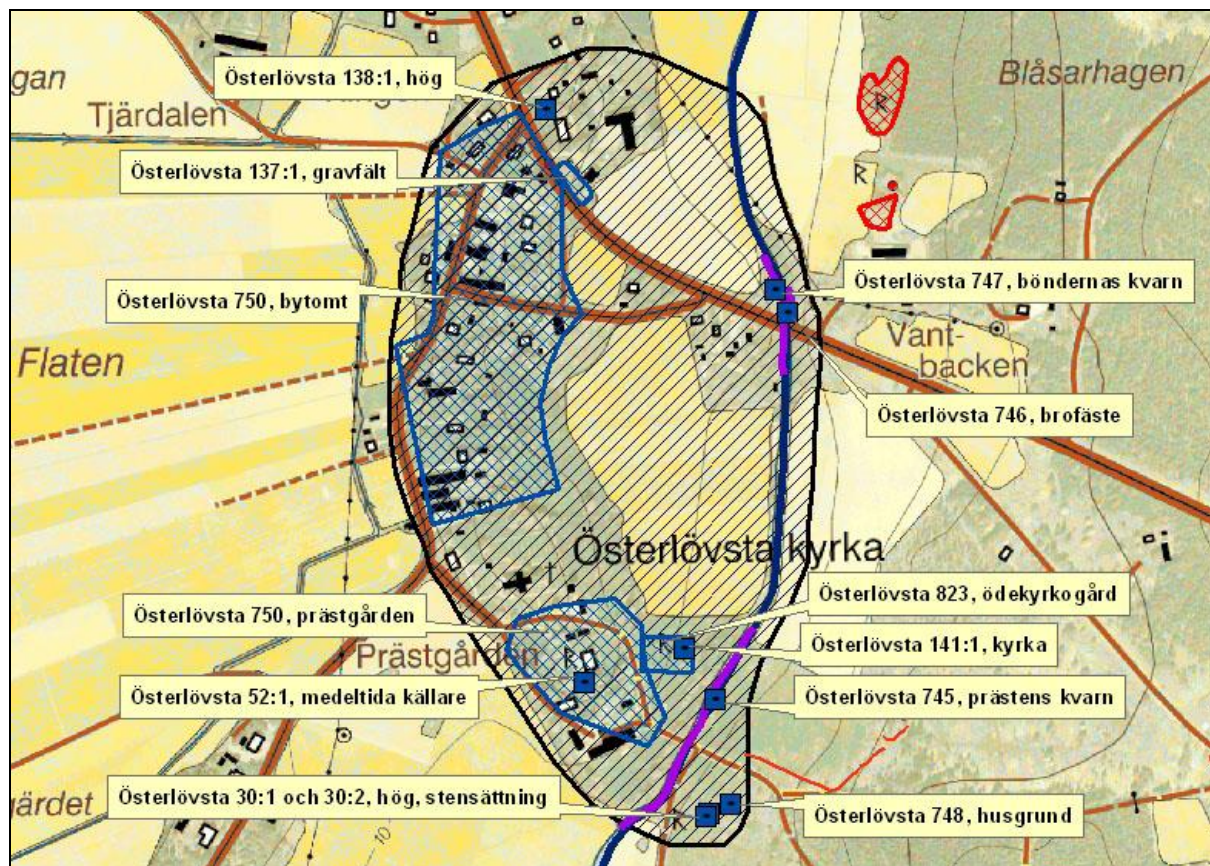
Flygfoto Elinge såg vid Åkerby bruk. Vykort (Upplandia)

Områdets kulturhistoriska värde

Området har ett mycket stort upplevelsevärde med en bruksmiljö som består av flera äldre välbevarade hus, en bruksgata och klockstapel. Inga produktionsbyggnader finns kvar av järnbruket. Kunskapsvärdet är högt då platsen har en mycket rik bergshistoria. En lämning efter en såg och uppgift om en kvarn visar på vattnets betydelse innan elströmmen kom. Ett fortsatt nyttjande av vattnet under 1900-talet av bevattning av timmer och vidare till träindustrin pekar på vattnets betydelse för området under flera hundra år.

Område 3 - Österlövsta kyrka

Området har ett Mycket högt värde för kulturmiljön med ett sockencentrum, kyrka, järnåldersgravfält och en medeltida begravningsplats och kyrkplats. Delar av området har skydd enligt KML. Större delen av området ligger inom Riksintresse för kulturmiljövården Österlövsta (K 10).

Id i Forssök	Lämningsstyp	Antikvarisk bedömning
Österlövsta 30:1	Hög	Fornlämning
Österlövsta 30:2	Stensättning	Fornlämning
Österlövsta 52:1	Husgrund, medeltid	Fornlämning
Österlövsta 137:1	Gravfält	Fornlämning
Österlövsta 138:1	Hög	Fornlämning
Österlövsta 141:1	Kyrka	Fornlämning
Österlövsta 745	Kvarn, prästens	Uppgift om
Österlövsta 746	Brofäste	Kulturlämning
Österlövsta 747	Kvarn, böndernas	Uppgift om
Österlövsta 748	Husgrund	Kulturlämning
Österlövsta 750	Bytomt, Försäter	Kulturlämning
Österlövsta 823	Ödekyrkogård	Fornlämning
Österlövsta 976	Gravar	Borttagna

Hotbild

Ingen direkt hotbild finns idag p.g.a. fiskevårdsåtgärder. Om åtgärder skulle bli aktuella i anslutning till de båda broarna kan dolda lämningar påträffas efter kvarnen vid den södra bron och vid den norra bron lämningar efter kvarn och äldre brofäste. Vid ån nedanför kyrkan, kan kulturlager ha avsatts av bryggrester och avfall, i samband med båttransporter till och från kyrkan.

Områdesbeskrivning

Strömarån rinner genom områdes östra del i ett småbrutet landskap omgiven av en mindre slättbygd som knyter an till en dalgång som leder ned mot havet. Området kantas i väster av en grusås, med kyrka och bebyggelse, samt i öster av ett skogsområde. Strömarån utgör en knutpunkt och en del av centralbygden inom Österlövsta socken. Inom områdets västra kant går den nord/sydliga vägen från Örbyhus för att inom områdets norra del ansluta till vägen mot Gävle, Riksväg76. Överfarten över ån vid bron på Riksvägen har varit i bruk sedan 1500-talet då ån troligen var farbar både nerströms och en bit uppströms. Både dagens senmedeltida kyrka och en föregångare till denna, medeltida källare, kyrkbyn Försäter samt kvarnar finns inom området.

Försäter kyrka, tingshus, klockstapel. Foto: från söder, Anna Ulfhielm, 2014.

Byn Försäter, som ligger på en moränrygg i ett annars flackt landskap, har fortfarande karaktär av en radby, där gårdarna ligger på rad vanligtvis utefter bygatan (Österlövsta 750). Byn var socknens största by med tio skattehemman och ett kyrkohemman. Flera av gårdarna har timrade tvåvåningshus. Äldsta skriftliga dokumentation för byn är *de forssætræ*, *de forssætrum* från år 1312. Namnet kan tolkas som en säter (utmarksäng, skogsäng) vid en fors (Svenskt ortnamnslexikon, 2003).

Prästgården uppfördes år 1727 i senkarolinsk stil. Byggnaden har en sexdelad plan, vilket föreskrevs i 1727 års resolution rörande prästgårdens byggande. Huset har numera en gulmålad locklistpanel men var ursprungligen falurött. Taket är ett högt säteritak. Till prästgården tillhör en timrad faluröd bodlänga från 1700-talets första hälft. Väster om kyrkan ligger Klockarbol, ursprungligen tingshus, senare klockargård och sockenstuga och numera församlingshem. Byggnaden är uppförd under 1700-talets första hälft (Tierp tar tillvara, 2001).

Bodlänga från 1700-talet intill kyrkan. Foto: Anna Ulfhielm, 2011.

Försätter by och Österlövsta kyrka samt kyrkans kvarn. ©Lantmäteriverket.

Österlövsta kyrka står på en höjd i odlingslandskapet väl synlig från flera håll. Kyrkan med långhus och kor invigdes år 1451. Sakristian och vapenhuset kan ha stått färdiga år 1468. Kyrkan, klockstapeln och prästgården plundrades och brändes i samband med den ryska truppinvasionen 1719.

Återuppbyggnaden av kyrkan och inredningen av denna bekostades av Charles de Geer på Lövsta bruk. Som tack för insatsen förlänades denne patronatsrätten över Österlövsta. 1726 återinvigdes den återuppbyggda kyrkan. Ett gravkor i barockstil för familjen de Geer byggdes till och invigdes 1733, då kyrkan blev begravningskyrka för familjen. Kyrkobyggnaden är uppförd i tegel med oputsade fasader och rikliga blinderingar på gavlarna. Gavelspetsarna murades om 1664 och försågs då med de karaktäristiska svängda barockkrönen. Klockstapeln öster om kyrkan restes år 1723.

En äldre **medeltida kyrka** har legat nära ån (Österlövsta 141:1) vilken har varit föremål för arkeologiska undersökningar åren 1981 och 1983. Resterna efter en grund av en skalmur i två skift av kluvna gråstenar med sekundärt tillfogad sakristia påträffades. Det konstaterades att detta var grunden

till en träkyrka. En tjurhuvudbrakteat daterad till 1400-talet påträffades och i korpartiet fanns målat glas. Den medeltida dateringen grundade sig delvis på tappade mynt från slutet av 1200-talet till mitten av 1300-talet. Träkyrkan borde vara identisk med den sockenkyrka som finns omnämnd år 1312. Området runt träkyrkan benämns som "Cappel hagen" år 1704, vilket utgör den medeltida ödekyrkogården (Österlövsta 823). Den undersöktes samtidigt som träkyrkan och man undersökta elva gravlagda, varav två bedömdes vara vuxna män, fyra vuxna kvinnor samt två barn. Kvinnor och barn låg begravda i norr och männen i söder. De låg orienterade i öst – västlig riktning med huvudet i väster. I kyrkogårdens yttre delar låg gravarna relativt glest, medan de inom det centrala området uppträdde i flera skikt. I de fall där armställningarna gick att fastställa utgjordes dessa av den högmedeltida varianten med armarna över bröstet. Inga föremål eller dräkt detaljer påträffades. På 1950-talet i samband med en ledningsgrävning inom detta område påträffades ytterligare ett skelett. Ingen arkeologisk undersökning utfördes i samband med fynden.

Strax söder om prästgården är en numera övertäckt **senmedeltida källare** som har bestått av två rum (Österlövsta 52:1). Den södra flygeln har senare byggts ovanpå källaren. Rester efter en äldre **bro** (Österlövsta 746) finns intill den nuvarande bron.

Två kvarnar har funnits utmed ån. I söder hade prästen sin kvarn (Österlövsta 745) vilken finns med redan på 1699 års karta över området och norr om hade bönderna sin kvarn (Österlövsta 747) Inga rester efter kvarnarna har påträffats.

Utdrag ur 1704 års karta över Lövsta bruks ägomättningskarta med Forsäter by, kyrka, prästgård, böndernas kvarn och prästens kvarn . ©Lantmäteriet.

Förhistoriska lämningar inom området utgörs av gravläggningar från järnåldern. Utmed åns södra del finns två gravar, en hög och en stensättning (Österlövsta 30:1 och 30:2). Ett gravfält med fyra gravar ligger i slänten utmed Riksvägen (Österlövsta 137:1). Ursprungligen har gravfältet varit större då flera gravar har försvunnit vid rätningen av vägen. Två armringar av brons och en pärla tillvaratogs (Österlövsta 976). I en trädgård norr om gravfältet finns en stor hög, med tio meter i diameter (Österlövsta 138:1), vilken kan ha hört samman med gravfältet och utgjort Försäters bygravfält.

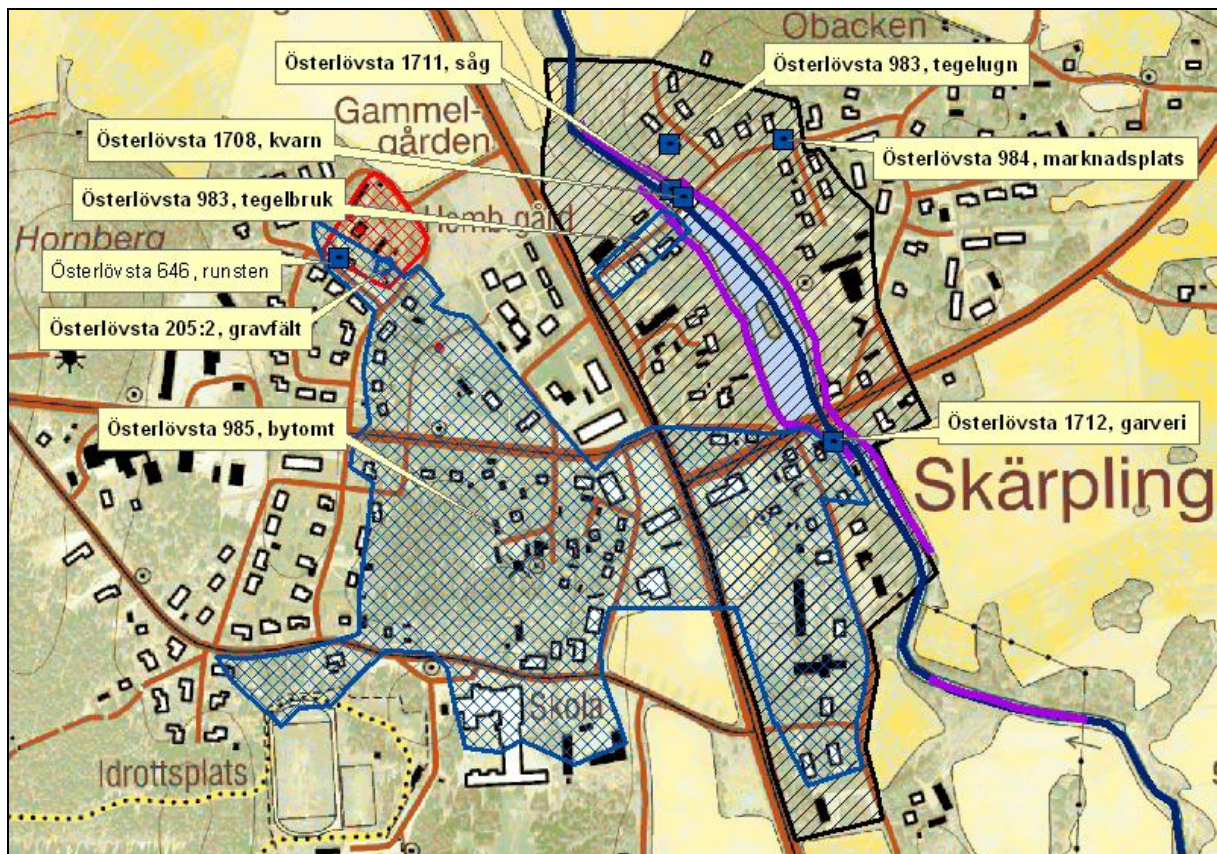
Gravfält i Försäter, Österlövsta socken, år 1948. Upplandsmuseet, UP0593.

Områdets kulturhistoriska värde

Området har varit och är en knutpunkt och sockencentra. Upplevelsevärdet inom hela området är mycket stort med kyrkan som medelpunkt. Byn har fortfarande karaktär av en radby med ladugårdar utefter vägen. Det finns stora möjligheter att kommunicera den kulturhistoriska berättelsen, allt ifrån järnålderns gravlagda, resterna efter en äldre medeltida kyrka med en ödekyrkogård till dagens kyrka och kyrkogård. Namnet på byn, de vattendrivna kvarnarna visar att utmed denna del av ån har forsen varit tillräckligt kraftig för att driva kvarnarna, med prästens kvarn högre upp där forsen var som kraftigast och böndernas kvarn nedströms där fallet var mindre. Förhistoriska gravar och gravfält pekar på en sannolik lång kontinuitet inom området.

Område 4 - Skärplinge

Skärplinge har ett Högt värde för kulturmiljön. Skärplinge har en kontinuitet som centrum från medeltida marknadsplats, en stor by under historisk tid till dagens kommersiella centrum. Kvarn, såg, tegelbruk och garveri är verksamheter som funnits i anslutning till ån.

Id i Fornsök	Lämningstyp	Antikvarisk bedömning
Österlövsta 205:2	Gravfält	Fornlämning
Österlövsta 983	Tegelindustri	Uppgift om
Österlövsta 984	Marknadsplats	Uppgift om
Österlövsta 985	Bytomt, Skärplinge	Kulturlämning
Österlövsta 1708	Kvarn	Uppgift om
Österlövsta 1711	Såg	Uppgift om
Österlövsta 1712	Industri, garveri	Uppgift om

Hotbild

Dämet vid Skärplingedammen ligger inom området och är ett vandringshinder för fisk. Ett förslag till åtgärd är ett omlöp på den västra sidan då det är osäkert om en rivning av dammen är det rätta (Berglund 2006). Lämningar, rester efter båtar och avfall kan finnas från den medeltida marknaden vid Köpstaden. Inga synliga lämningar finns efter tegelbruket som har legat på åns västra sida eller sågen på dess östra sida. Lämningar kan dock finnas dolda under marken intill åkanten.

Områdesbeskrivning

Strömarån har sitt lopp genom Skärplinge samhälles östra del vilket vidgas till en damm och ett dämme med ett fall. Både söder och norr om öppnar sig ett flackt jordbrukslandskap. Samhället utgör en knutpunkt där två större vägar korsar varandra, Gävlevägen och Tierpsvägen, samt ett ekonomiskt centra, alltifrån en medeltida handelsplats, ett 1700-1800-talens bygdecentra till dagens knutpunkt med vägar och affärer. Rester efter ett gravfält finns utanför kulturmiljöområdet, vilket kan ha varit en del av Skärplinge bygravfält.

Busstorget i Skärplinge 1950 med Tierpsvägen och Gävlevägen. Foto: E. Mattson (UM, RR800).

Äldsta dokumentet med namnet **Skärplinge by** (Österlövsta 985) ”*de Skærplinge*” är från år 1312. Under medeltiden bestod byn av sju skattehemman och ett kyrkohemman. Den äldsta kartan som visar byn är en sockenkarta från år 1687. Byn låg då utspridd över en stor yta väster om ån varav endast den östra delen ingår i kulturmiljöområdet för Skärplinge. Områdets västra del har begränsats efter vägen som går genom Skärplinge och som delar byn. Landsvägen som går mellan Östhammar och Älvkarleby är belagd från 1600-talet och passerar ett flertal bruk i denna del av Uppland.

Dagens **centrumbebyggelse** i Skärplinge, ligger till stora delar utanför kulturmiljöområdet, samlad runt en öppen plats i korsningen mellan de två större landsvägarna och omges av affärs- och bostadshus från 1960-1970-talen. Utanför centrumbebyggelsen breder en villabebyggelse ut sig på båda sidor om ån. I Skärplinges nordvästra del ligger Gammelgården, socknens hembygdsmuseum. På höjdryggen mellan Skärplinge och söderut parallellt med Strömarån, löper den gamla vägsträckningen, den nuvarande Salbergavägen. Här fanns Länsmansbostället och här uppfördes ett baptistkapell på 1920-talet. Två ännu befintliga gårdar i Skärplinge kom att alternera som gästgiverihemman in på 1900-talet. Den s.k. Elfbrinska gästgivargården var lokal för tinget i Lövsta tingslag från 1700-talet sista del till 1800-talets mitt. Utmed ån finns idag en kvarn och mindre småindustriella byggnader och affärslokaler. Kvarnen är uppförd år 1888 i tegel på slaggstenssockel och omfattade två par stenar, valsverk, kross, spetsmaskin, grynverk och rensmaskin för utsäde. Kvarnen har varit bolagsägd.

Under 1900-talet etablerade sig småindustrier i Skärplinge som utvecklades till Österlövstas landskommuns centrum, med affärer, skola, ålderdomshem och folkrörelselokaler.

Kvarnen i Skärplinge från 1888 med dammluckor och damm i förgrunden. Foto: Agnetha Pettersson, 2014.

Dämnet vid Skärplinge är det första vandringshindret räknat från mynningen och är 29 meter brett och har en fallhöjd på 2,3 meter. Dämnet saknar idag någon egentlig funktion (Berglund 2006) och har idag mer karaktären av en sjö.

Utdrag ur 1746 års karta över Skärplinge by. På kartan syns förutom byn torpet Köpstaden, tegelugn och två dämmen/broar. ©Lantmäteriet.

En **marknadsplats**, Köpstaden fanns på medeltiden inom områdets norra del öster om ån (Österlövsta 984). Äldsta skriftliga dokumentet för Köpstaden *köpstadhe*, *kiöpstadenn* är från år 1391. På en karta över Skärplinge från år 1746 finns torpet Kiöpstaden utsatt med bebyggelse samt dess åkrar och ängar

som sträcker sig ned mot ån i väster. Marknadsplatsens utsträckning kan ha övertagits av torpet Köpstaden. Under medeltid var det med stor sannolikhet seglingsbar upp till Skärplinge. Landskapet är mycket låglänt och flackt ändå ut till havet. I och med landhöjningen förlorade Köpstaden sitt kustläge och dess betydelse minskade. Området är idag bebyggt till stora delar med villabebyggelse och på platsen för torpet Köpstaden är en äldre torpbebyggelse kvar.

Enligt sockenkartan från år 1699 har en **såg** (Österlövsta 1711) och en **kvarn** (Österlövsta 1708) legat intill fallet. De ägdes både av bönderna och av frälset vid Lövsta bruk "*En Miölnarquarn hälften på Byens och andra hälften på frälsegrund stående, Leusfta Bruk tilhörig*" enligt beskrivningen i ägomätningsskarta över Skärplinge by från år 1746. Dessa låg på ungefär samma plats som dagens kvarnbyggnad.

Skärplinge by samt såg och mjölkvarn vid fallet i Skärplinge. Detalj ut karta Deliniation, avmätt 1699 och 1700. ©Lantmäteriverket .

Ett **tegelbruk** har legat intill dammen enligt 1746 års karta "*Ett Tegelbruk, som af Leufsta Herrskapet är vordet upsatt på des Säterijes grund uti sandgårdet*". På åns västra sida låg torkladorna och på den östra sidan inom Köpstadens ägor låg tegelugnen (Österlövsta 983). Båda platserna är idag bebyggda och inga spår efter tegelbrukets byggnader är synliga idag.

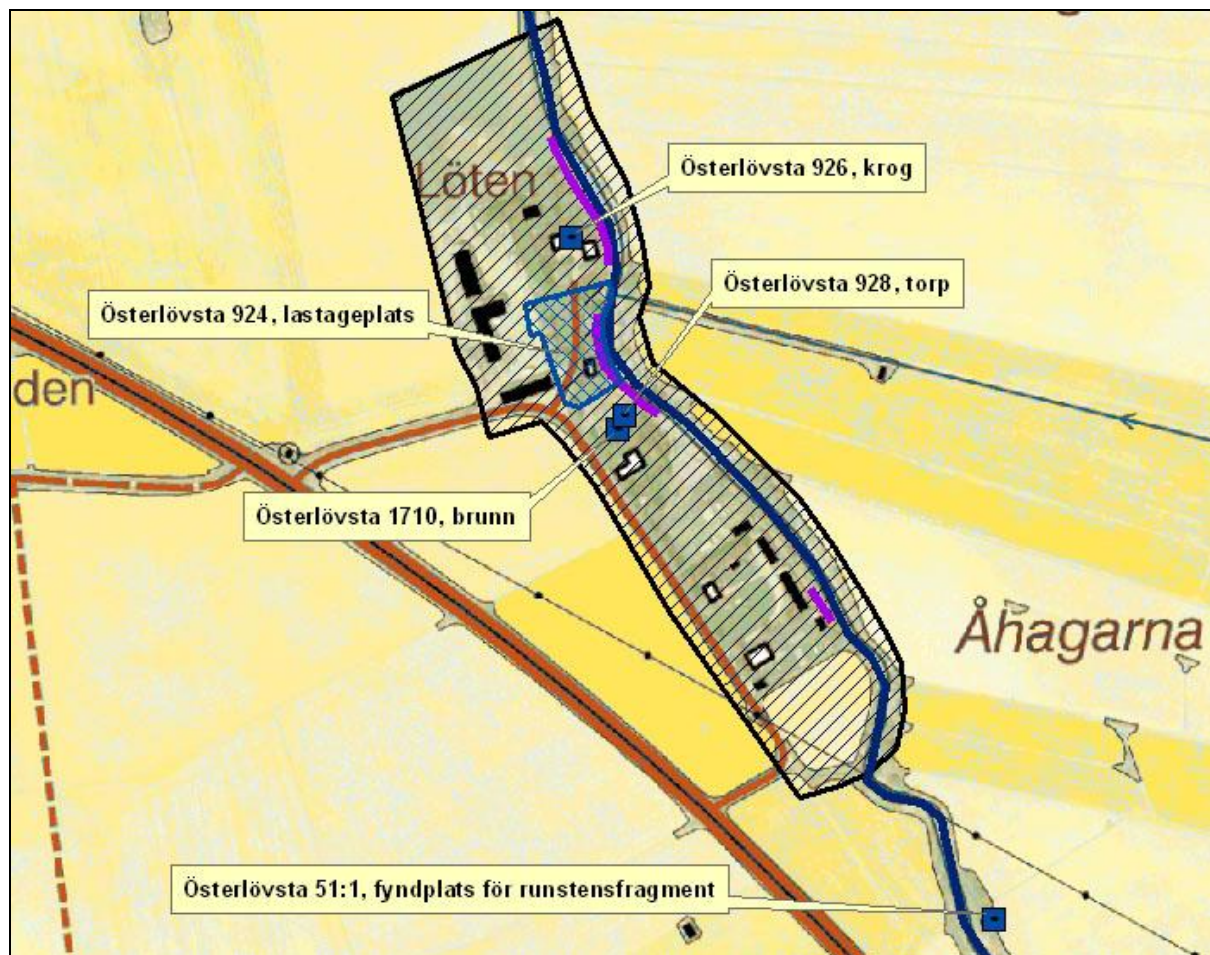
Vid Hembygdsgården, utanför kulturmiljöområdet, är ett **gravfält** som numera endast har tre synliga gravar (Österlövsta 205:2). En av gravarna är en skeppsformig stensättning, som var en gravform som är vanligt förekommande utmed norra Upplandskusten.

Områdets kulturhistoriska värde

Skärplinge har varit och är fortfarande en kommunikationspunkt i bygden. På medeltid fanns handelsplatsen Köpstaden, då ån bör ha varit seglingsbar ända in mot Skärplinge. Flera byar med medeltida belägg har legat i anslutning till ån och rester efter ett gravfält finns inom området. Under historisk fanns vid ån, kvarn, såg, tegelbruk, garveri. Än idag är Skärplinge en knutpunkt vid korsningen Gävlevägen-Tierpvägen. Idag används inte åns vattenkraft för någon verksamhet.

Område 5 - Löten

Löten har ett Värde för kulturmiljön. Löten utgjorde Lövsta bruks lastageplats med sex järnbodar samt en krog och ett torp.

Id i Forsök	Lämningstyp	Antikvarisk bedömning
Österlövsta 924	Hamnanläggning, lastageplats	Uppgift om
Österlövsta 926	Krog	Uppgift om
Österlövsta 928	Lägenhetsbebyggelse, torp	Uppgift om
Österlövsta 1710	Brunn	Kulturlämning

Hotbild

Ingen direkt hotbild finns för området idag. Ån har muddrats för cirka 20-30 år sedan. Om ytterligare muddring eller rensning av ån ska göras är både dess botten, åkanter och området väster om ån ett känsligt område. Rester efter utskeppningshamnen den s.k. lastageplatsen och dumpade/tappade föremål från 1600-1700-talen kan påträffas. Även runstensdelar kan finnas utmed åkanten då ett runstenfragment tidigare påträffats sydöst om kulturmiljöområdet.

Områdesbeskrivning

Strömarån flyter inom kulturmiljöområdet genom en mycket låglänt jordbruksmark, med bebyggelse på dess västra sida och åker på dess östra sida. Intill ån ligger idag gården Löten, en aktiv jordbruksfastighet med bostadshus och flera uthus. Ytterligare tre bostadshus finns utefter ån söder om gården. Marken har historiskt tillhört och brukats av Skärplinges by på den västra sidan av ån och byarna Sund och Valnäs på den östra sidan.

På storskifteskartan från år 1818 finns ett flertal hus utritade inom området, varav en del kan vara bostadshus men flertalet bör ha varit lador. Spåren efter lastageplatsen och dess verksamhet är närmast obefintliga. Intill vägen vid gården (där vägen svänger) syns huggna stenar, som kan vara rester av en husgrund.

36

På den äldsta kartan låg norr om bodarna en **krog** (Österlövsta 926) och söder om ett **torp** (Österlövsta 928). I anslutning till torpet finns en igenfylld **brunn** (Österlövsta 1710).

Lötens lastageplats strax före Strömaråns mynning i Lövstabukten, med järnbodar, krog och torp. Detalj ur karta, Deliniation, avmätt 1699 och 1700. ©Lantmäteriverket.

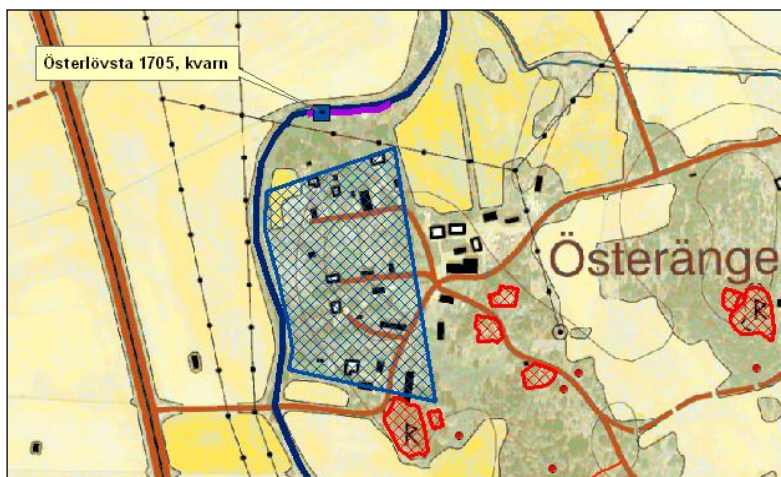
Utanför och norr om kulturmiljöområdet är en fyndplats för ett **runstenfragment** (Österlövsta 51:1). Runstenen har troligen stått intill ån, vid ett vadställe eller annan överfart vilket dels visar att ån söder om Löten smalnade av redan under järnåldern/medeltiden, dels att området bör ha varit en kommunikationspunkt vid samma tid.

Värde för kulturmiljön

Platsens historia som lastageplats, tillhörande Upplands största bruk under den tidigare delen av brukstiden i Sverige på 1600-1700-talen, är av stort historiskt intresse. Sannolikt finns både rester efter bodar, bryggor och "tappade" föremål i och utefter åns kanter och området har därmed även ett vetenskapligt intresse. Området har idag inget bruksvärde och upplevelsevärde är idag ringa trots att det har varit liv och rörelse här under 1600-1700-talen.

Lissebo och Österänge

På två platser som pekats ut som kärnområden för kräftor, Lissebo och Österänge, finns uppgifter om kvarnar, enligt kartor från 1704 respektive 1699. Inga spår efter kvarnarna har påträffats vid inventeringen. De har registrerats i Fornsök som "uppgift om" kvarn (Österlövsta 1705, 1706) och saknar därmed lagskydd enligt Kulturmiljölagen (KML). Vid eventuella åtgärder i och utmed ån kan rester efter kvarnarna påträffas, vilka då får antikvarisk status som "fornlämning" och lagskydd enligt KML.

Referenser

Litteratur (tryckt och otryckt)

Berg, Lena, Hermodsson, Örjan. (2002). *Dannemora bergsbruksområde. Atlas över Sveriges bergslag*. Jernkontoret. Bergshistoriska utskottet Serie H 115 och Riksantikvarieämbetet, Kunskapsavdelningen.

Berglund, Joel, 2006. *Strömarån. Biotopkartering med inriktning på vandringshinder och kräftbiotoper*, Rapport 2006/10, Upplandsstiftelsen (Uppsala 2006)

Broberg, Anders, (1990). *Bönder och samhälle i statsbildningstid. En bebyggelsearkeologisk studie av agrarsamhälle i Norra Rodden 700-1350*. Rapporter från Barknåre-projektet III. Upplands fornminnesförening och Hembygdsförbund. Diss. Uppsala.

Brodin, Yngve, 1987. *Inventering av dammar och regleringsförhållanden i Uppsala län 1977 och 1985. Tämnrån, Strömarån, Forsmarksån, Olandsån, Hargsån och Skeboån med biflöden*. Länsstyrelsen Uppsala län (Uppsala 1987)

Dahlbäck, Göran, Jansson, Bengt, Westin, Gunnar T., 1972. *Det medeltida Sverige, Uppland, Norra Roden* (Stockholm 1972)

Det medeltida Sverige (DMS), 1:1, Uppland, Norra Roden (Dahlbäck G, Jansson B, Westin G T). Stockholm 1972.

Glimtar från våra bygder. Valparbo med omnejd, 1964. Sammanförd och utgivna av Elinge Blåbandsförenings studiecirkel i hembygdskunskap år 1962 – 1963 (Tierp 1964)

KulturAqua. *System för kulturvärdesbedömning av sjöar och vattendrag*. Länsstyrelsen i Jönköpings län. Meddelande nr 2009:46.

Kulturmiljöer i Uppsala län. Byggnadsminnen, 1999. Länsstyrelsen Uppsala län, Länsstyrelsens meddelandeserie 1999:13 (Tierp 1999)

Kulturvärden vid vattendrag i Örebro län. Timsälven och Trösälven. Länsstyrelsen i Örebro län. 2010:38.

Länsstyrelsen Uppsala län, Miljöenheten, 2006. *Statligt bidrag till det lokala naturvårdsprojektet Södra Strömarån i Tierps kommun*

Länsstyrelsen i Örebro län, 2010. *Kulturvärden vid vattendrag i Örebro län. Timsälven och Trösälven. Publ,Nr.: 2010-38*.

Steen, Birger, 1966. *Baronernas Leufsta. Om brukslivet i norra Uppland på baronernas tid. Efter f. brukskamreren Joel Godeus berättelser. Upptecknat och kompletterat av Birger Steen* (Uppsala 1966)

Rahmqvist, Sigurd. (1996). *Sätesgård och gods. De medeltida frälsegodsens framväxt mot bakgrund av Upplands bebyggelsehistoria*. Stockholm.

Svenskt Ortnamnslexikon. Språk- och folkminnesinstitutet. Mats Wahlberg (Red). (Uppsala 2003)

Tierp tar tillvara. Kulturmiljöprogram för Tierps kommun (Tierp 1986)

Tierp tar tillvara. Reviderat kulturmiljöprogram för Tierps kommun 2001. (Östervåla 2002)

Ulfhielm, Anna, Franzén, Britt-Marie, u å, *Revideringsinventering av forn- och kulturlämningar inom Tierps och Älvkarlebys kommuner, Uppsala län, Österlövsta socken och Tolfta socken*, Länsstyrelsen i Uppsala län

Uppsala Nya Tidning, Anders Badner, 2014-09-20, *Dammsabotage sänker sjö*

Vård- och underhållsplan, Österlövsta kyrka, Uppsala län. 2005-10-26

Vägvisare till kyrkorna i Uppsala län, 1997. Upplandsmuseet (Uppsala 1997)

Arkiv och bibliotek

Antikvarisk-Topografiska arkivet (ATA)

Lantmäteriet databas, Historiska kartor: Lantmäteristyrelsens arkiv, Lantmäterimyndighetens arkiv, Rikets allmänna kartverk

Leufsta Bruksarkiv

Riksantikvarieämbetet, FMIS, Fornsök

Vitterhetsakademins bibliotek

Tierps kommuns bibliotek

Upplandsmuseets arkiv

Internetadresser och webbsidor 2014-11-10

En webbsida om Uppland, www.upplandia.se

Institutet för språk och folkminnen, ortnamn, www.sprakochfolkminnen.se

Lantmäteriet, historiska kartor, www.lantmateriet.se

Länsstyrelsen i Uppsala län, www.lansstyrelsen.se

Riksantikvarieämbetet, Fornsök, www.raa.se

Riksarkivet, medeltida brev, riksarkivet.se

Vallonbruken, www.svetur.se

Upplandsmuseet, www.upplandsmuseet.se

Österlövsta hembygdsförening, www.hornbergsgarden.se

Administrativa uppgifter

Länsstyrelsens dnr: 431-3257-14

Projekttid: september – november 2014

Projektgrupp: Ylva Stenqvist Millde, Länsstyrelsen i Uppsala län, Bitte Franzén, Breja Arkeologi, Anna Ulfhielm, Almunga AB, Agnetha Pettersson, Upplandsmuseet

Digital dokumentation:

Blankett för inventering av kulturmiljöer i och/eller i anslutning till sjöar och vattendrag

Bilagor:

1. Tabell över nyregistrerade och reviderade forn- och kulturlämningar inom arbetsområdet.
2. Historiska kartor, Lantmäteriet, Uppland, Österlövsta socken

Bilaga 1. Tabell över nyregistrerade och reviderade forn- och kulturlämningar inom arbetsområdet.

Id i Forssök	Lämningstyp	Antikvarisk bedömning
Österlövsta 3:1	Hytt- och hammarområde	Fornlämning
Österlövsta 30:1	Hög	Fornlämning
Österlövsta 30:2	Stensättning	Fornlämning
Österlövsta 51:1	Runristning	Uppgift om
Österlövsta 52:1	Husgrund, medeltid	Fornlämning
Österlövsta 128:1	Hytt- och hammarområde	Uppgift om
Österlövsta 137:1	Gravfält	Fornlämning
Österlövsta 138:1	Hög	Fornlämning
Österlövsta 141:1	Kyrka/kapell	Fornlämning
Österlövsta 205:2	Gravfält	Fornlämning
Österlövsta 584	Småindustriområde	Fornlämning
Österlövsta 585	Hammare/smedja	Fornlämning
Österlövsta 587	Kvarn, väderkvarn	Kulturlämning
Österlövsta 646	Runristning	Fornlämning
Österlövsta 694	Småindustriområde	Fornlämning
Österlövsta 714	Bytomt, Hillebola	Kulturlämning
Österlövsta 740	Gränsmärke	Kulturlämning
Österlövsta 741	Bytomt	Kulturlämning
Österlövsta 745	Kvarn, prästens	Uppgift om
Österlövsta 746	Bro, brofäste	Kulturlämning
Österlövsta 747	Kvarn, böndernas	Uppgift om
Österlövsta 748	Husgrund	Kulturlämning
Österlövsta 750	Bytomt, Försäter	Kulturlämning
Österlövsta 813	Husgrund, badstuga	Uppgift om
Österlövsta 823	Begravningsplats	Fornlämning
Österlövsta 924	Hamnanläggning, lastageplats	Uppgift om
Österlövsta 926	Husgrund, krog	Uppgift om
Österlövsta 928	Lägenhetsbebyggelse, torp	Uppgift om
Österlövsta 960	Gårdstomt, Ermundbo	Uppgift om
Österlövsta 976	Gravar	Borttagna
Österlövsta 982	Gårdstomt, Salberga	Kulturlämning
Österlövsta 983	Tegelindustri	Uppgift om
Österlövsta 984	Samlingsplats, marknadsplats	Uppgift om
Österlövsta 985	Bytomt, Skärplinge	Kulturlämning
Österlövsta 1704	Dammvall	Kulturlämning
Österlövsta 1705	Kvarn	Uppgift om
Österlövsta 1706	Kvarn	Uppgift om
Österlövsta 1707	Område med skogsbrukslämningar	Kulturlämningar
Österlövsta 1708	Kvarn	Uppgift om
Österlövsta 1709	Färdväg	Kulturlämning
Österlövsta 1710	Brunn	Kulturlämning
Österlövsta 1711	Såg	Uppgift om
Österlövsta 1712	Industri, garveri	Uppgift om

Bilaga 2. Historiska kartor, Lantmäteriet, Uppland, Österlövsta socken

Hillebola – område 1

Lantmäteristyrelsens arkiv

1687, Österlövsta socken, sockenkarta, B88-1:1
1699, Österlövsta socken, sockenkarta, B88-1:2
1742, Hillebola, äodelning, B88-18:1
1742, Hillebola, äodelning, B88-18:2
1767, Hillebola, storskifte, B88-18:3

Lantmäterimyndigheternas arkiv

1703, Hillebola, arealavmätning, 03-ÖSL-8
1768, Hillebola, storskifte, 03-ÖSL-41
1877, Hillebola, ägomätning, 03-ÖSL-138

Rikets allmänna kartverks arkiv

1859-63, Häradsekonomiska kartan Hillebola J112-92-2

Åkerby – område 2

Lantmäteristyrelsens arkiv

1687, Österlövsta socken, sockenkarta, B88-1:1
1699, Österlövsta socken, sockenkarta, B88-1:2
1736, Åkerby, äodelning, B88-51:1
1782, Åkerby, storskifte, B88-51:3
1835, Åkerby, laga skifte, B88-51:8

Lantmäterimyndigheternas arkiv

1836, Åkerby, laga skifte, 03-ÖSL-101

Rikets allmänna kartverks arkiv

1859-63, Häradsekonomiska kartan Västland J112-99-22

Österlövsta kyrka/Försäter – område 3

Lantmäteristyrelsens arkiv

1687, Österlövsta socken, sockenkarta, B88-1:1
1699, Österlövsta socken, sockenkarta, B88-1:2
1687, Lövsta, ägomätning, B88-30:1
1704, Lövsta, ägomätning, B88-30:3

Lantmäterimyndigheternas arkiv

1707, Lövsta, Försäter, arealavmätning, delning, 03-ÖSL-9
1899, Försäter, laga skifte, ägobyte, 03-ÖSL-155

Rikets allmänna kartverks arkiv

1859-63, Häradsekonomiska kartan Västland J112-99-22

Skärplinge – område 4

Lantmäteristyrelsens arkiv

1687, Österlövsta socken, sockenkarta, B88-1:1
1699, Österlövsta socken, sockenkarta, B88-1:2
1746, Skärplinge, äodelning, B88-40:2
1764, Skärplinge, storskifte, B88-40:3
1798, Skärplinge, laga delning, B88-40:11
1818, Skärplinge, storskifte på hemägor, B88-40:12

Lantmäterimyndigheternas arkiv

1747, Skärplinge, arealavmätning, 03-ÖSL-23

Rikets allmänna kartverks arkiv
1859-63, Häradsekonomiska kartan Skärplinge J112-99-17

Löten – område 5

Lantmäteristyrelsens arkiv

1699, Österlövsta socken, sockenkarta, B88-1:2

1740, Valnäs, B88-47:1

1746, Skärplinge, äodelning, B88-40:2

1776, Sund, storskifte, B88-44:3

Lantmäterimyndigheternas arkiv

1747, Skärplinge, arealavmätning, 03-ÖSL-23

Rikets allmänna kartverks arkiv

1859-63, Häradsekonomiska kartan Skärplinge J112-99-17

Länsstyrelsens kunskap om lämningar utmed vattendrag och sjöar är idag dålig och ett kunskapsunderlag skulle förbättra möjligheterna att värdera och öka förståelsen för dessa kulturmiljöer vid eventuella åtgärder inom länet. Breja arkeologi och Upplandsmuseet har på uppdrag av Länsstyrelsen i Uppsala län under 2014 utfört en kulturhistorisk inventering gällande vattenanknutna lämningar utmed Jumkilsån i Uppsala kommun. Uppdraget har omfattat att ta fram kulturmiljöer utmed ån i syfte att ur ett kulturhistoriskt perspektiv värdera dessa utifrån olika aspekter. Uppdragets delar har bestått av en kart- och arkivgenomgång, fältinventering, registrering av nypåträffade forn- och kulturlämningar samt rapportarbete. Den metod och värderingsmodell som utarbetades 2009 i projektet "Vattenanknutna kulturmiljöer i anslutning till sjöar och vattendrag" har legat som grund för arbetet.

MEDDELANDESERIEN 2014

LÄNSSTYRELSEN
UPPSALA LÄN

POSTADRESS 751 86 Uppsala GATUADRESS Hamnesplanaden 3
TEL 010-22 33 000 (vxl) FAX 010-22 33 010
E-POST uppsala@lansstyrelsen.se WEBBPLATS www.lansstyrelsen.se/uppsala